

JACEK CYBUSZ

ŚWIAT ZZA MGŁY

Kino polskie w „pierwszym okresie przemysłowym”
(1911/1912 - 1920/1921).

Tom III: Cień nieśmiertelności. Sezon 1913/1914

Cień nieśmiertelności

Jacek Cybusz

Świat zza mgły

Kino polskie w „pierwszym okresie przemysłowym”
(1911/1912 – 1920/1921)

Tom trzeci

Cień nieśmiertelności

Sezon 1913/1914

Łódź 2015 – Będzin 2016

© *Copyright by* Jacek Cybusz, Łódź 2015

Projekt okładki:
e-bookowo

ISBN: 978-83-7859-685-1

Wydawca: Wydawnictwo internetowe e-bookowo

www.e-bookowo.pl

Kontakt: wydawnictwo@e-bookowo.pl

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Kopiowanie, rozpowszechnianie części lub całości bez zgody wydawcy zabronione

Wydanie I, 2016

[Spis treści]

[Wprowadzenie]	25
[1] 1913, Szanghaj – realizacja i premiera chińsko-amerykańskiego filmu fabularnego <i>Nanfu nanqui</i> (<i>The Difficult Couple; Trudna para</i>)	50
[2] 1913, Moskwa – realizacja i premiera rosyjskiego filmu popularno-oświatowego <i>P'janstwo i jego posliedstwija</i> (<i>Pijaństwo i jego skutki</i>)	51
[3] 1913, Warszawa – zmiany na filmowej mapie stolicy Królestwa Polskiego	52
[4] 1913, Łódź – zmiany na filmowej mapie „polskiego Manchesteru”	54
[5] 1913, Pabianice – rozpoczęcie działalności kinematografu „Luna” w specjalnie wzniesionym dla niego w latach 1912-1913 przez Edwarda Juliusza Vortheila murowanym dwukondygnacyjnym budynku przy ulicy Świętego Jana 11	55
[6] 1913, Lwów – zmiany na filmowej mapie stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii	56
[7] 1913, Kraków – zmiany na filmowej mapie grodu pod Wawelem	58
[8] Lato 1913, Kraków-Lwów-Zakopane – realizacja, zapewne nieukończonego, polskiego filmu fabularnego <i>Przygody pana Antoniego</i>	59
[9] Lipiec 1913, Zakopane i Tatry – realizacja polskiego filmu dokumentalnego <i>Tatry</i>	60
[10] Wtorek, 1 lipca 1913, Tarnów – przeniesienie „Marzenia”, kina Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) z „dużej sali »Grand Hotelu« [Leona] Neumana przy ulicy Wałowej”, czyli z <i>dawnej szynkowni Neumanna, gdzie ciasno i duszno, do ślicznie urządzonej w tym celu sali w pasażu państwa Tertilów</i>	61
[11] Środa, 9 lipca 1913, Londyn – Kazimierza Prószyńskiego <i>Improvements in projection apparatus for kinematographs and like apparatus. [...]. Patent nr 16080</i> (Wielka Brytania)	64
[12] Piątek, 18 lipca 1913, Łódź („Rozwój” nr 163, s. 3-4) – not. <i>Kinematograf w Helenowie</i>	64
[13] Sobota, 19 lipca 1913, Cieszyn – udzielenie przez rząd krajowy Śląska austriackiego samorządowi miasta Bielska koncesji na urządzenie miejskiego kinematografu	65
[14] Niedziela, 20 lipca 1913, Tarnów („Pogoń” nr 30, s. 5) – ogłoszenie Zarządu „Marzenia”, kinoteatru tarnowskiego koła Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL)	65
[15] Niedziela, 27 lipca 1913, Biała w Galicji – decyzje personalne odnośnie przyszłego funkcjonowania aktualnie budowanego miejskiego kinematografu	66
[16] Wtorek, 29 lipca – piątek, 1 sierpnia 1913, Łódź (kina „Odeon” i „Casino”) – eksploatacja francuskiego filmu fabularnego <i>Max toréador</i> (<i>Maks torreadorem</i>)	66
[17] Środa, 30 lipca 1913, Cieszyn („Silesia” nr 174) – informacja o zakończeniu w poniedziałek, 28 lipca 1913 roku działalności polskiego kina „Lux” w galicyjskiej Białej	68
[18] Piątek, 1 sierpnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 175, s. 5) – art. <i>Kinematograf w fabryce</i>	68
[19] Sobota, 2 sierpnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 176, s. 10) – reklama parku „Helenów”	70
[20] Poniedziałek, 4 sierpnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 177, s. 7) – artykuł pod tytułem <i>Historia dramatu kinematograficznego</i>	72
[21] Sobota, 9 sierpnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 182, s. 8) – artykuł pod tytułem <i>Kinematograf jako tarcza do strzelania</i>	73

- [22] Sobota, 9 sierpnia 1913, Łódź – otwarcie wyremontowanego kinematografu „Oaza” na rogu ulic Główniej i Piotrkowskiej 74
- [23] Niedziela, 10 sierpnia 1913, Bielsko na Śląsku austriackim (kino Adolfa Zenkera) – pierwszy w mieście pokaz włoskiego filmu fabularnego *Quo vadis* 75
- [24] Piątek, 15 sierpnia 1913, Tarnów – inauguracja działalności „Marzenia”, kina Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) w nowym obiekcie w pasażu Tertilów, dokąd przeniosło się z dużej sali „Grand Hotelu” Leona Neumana we wtorek, 1 lipca 1913 roku 75
- [25] Sobota, 16 sierpnia (3 sierpnia starego stylu) 1913, Wilno i sobota, 23 sierpnia (10 sierpnia starego stylu) 1913, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polsko-rosyjskiego (?) filmu dokumentalnego *Ćwiczenia gimnastyczne nauczycieli gimnastyki średnich zakładów naukowych okręgu wileńskiego* 76
- [26] Sobota, 16 sierpnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 187, s. 2-3) – ryś. w „Kronice Tygodniowej” o łódzkich kinematografach i ich reklamie 76
- [27] Środa, 20 sierpnia – poniedziałek, 25 sierpnia 1913, Łódź (kino „Casino”) – dwa kolejne programy reklamowane poprzez odwołanie się do popularności Maxa Lindera 79
- [28] Piątek, 22 sierpnia 1913, Berlin („Mozartsaal”) – premiera niemieckiego filmu fabularnego *Der Student von Prag* (*Student z Pragi*) 80
- [29] Wtorek, 26 sierpnia – piątek, 5 września 1913, Łódź (kino „Oaza”) – eksploatacja włoskiego filmu fabularnego *Quo vadis*, produkcji „Cines” 89
- [30] Sobota, 30 sierpnia 1913, Poznań („Kurier Poznański” nr 199, s. 6) – anonimowy artykuł pod tytułem *Rozwój kinematografu* 91
- [31] Sobota, 30 sierpnia (?) 1913, Lwów („Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” nr 199, s. 3) – notatka *Fatalne zdjęcie kinematograficzne* 92
- [32] Sobota, 30 sierpnia 1913, Warszawa (Cmentarz Powązkowski) i wtorek, 2 września 1913, Warszawa – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Pogrzeb Aleksandra Jabłonowskiego* 93
- [33] Niedziela, 31 sierpnia 1913, Częstochowa (Jasna Góra) i środa, 3 września 1913, Częstochowa (kino „Odeon”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokument. *Uroczystości jasnogórskie* 94
- [34] Niedziela, 31 sierpnia (18 sierpnia starego stylu) i niedziela, 7 września (25 sierpnia starego stylu) 1913, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Zdjęcie [lub Zdjęcia] osób, które były na przedstawieniu w kinematografie „Bronisława” w Wilnie 18 sierpnia 1913 roku* 94
- [35] Sierpień 1913, Warszawa – „Kurjer Warszawski” o „kinetofonie” Thomasa Alva Edisona i innych wynalazkach tego typu 94
- [36] Sierpień 1913, Lwów – początek produkcji w Fabryce Filmu „Leopolia” polskiego filmu fabularnego *Kościuszko pod Racławicami* 95
- [37] Sierpień (?) 1913, Londyn – *Electric lamps. 1913. Not inserte din the 1913 volume of specifications but listed therein under „Abandoned or void applications”*, brytyjski patent nr 17.795 dla inżyniera Kazimierza Prószyńskiego 96
- [38] Sierpień-wrzesień 1913, Warszawa i jej okolice – realizacja pierwszych polsko-żydowskich filmów fabularnych produkcji „Kosmofilmu” 97

- [39] Sierpień/wrzesień 1913, Warszawa i jej okolice – realizacja polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Der Unbekanter* lub *Der umbakanter* (*Miłość i śmierć* ewentualnie *Obcy* lub *Nieznajomy*) 100
- [40] Sierpień/wrzesień 1913, Warszawa i jej okolice – realizacja polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Gots Shtrof* (*Kara Boża* ewentualnie *Przekleństwo losu*) 102
- [41] Sierpień/wrzesień 1913, Warszawa i jej okolice – realizacja polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Dem Khazns Tokhter* (*Córka kantora*) 103
- [42] Sierpień/wrzesień 1913, Warszawa i jej okolice – realizacja polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Hertsele Meyuches* (*Szlachetne serduszko*; inny tytuł polski: *Fatalna klątwa*) 104
- [43] Sierpień-wrzesień 1913, Warszawa – powstanie wytwórni filmowej w postaci Spółki Finansowej „Sokół”, formalnie zarejestrowanej w październiku 1913 roku 106
- [44] Sierpień/wrzesień 1913, Oblęgorek – realizacja zdjęć do polskiego filmu dokumentalnego *Henryk Sienkiewicz w Oblęgorku* 110
- [45] Wtorek, 2 września – piątek, 12 września 1913, Łódź (kino „Luna”) – wielki sukces włoskiego filmu fabularnego *Gli ultimi giorni di Pompei* (*Ostatnie dni Pompei*) 111
- [46] Sobota, 13 września 1913, Łódź (kino „Oaza”) – premiera w Królestwie Polskim (i w ogóle w Rosji) włoskiego filmu fabularnego pod tytułem *In hoc signo vinces!* (*Pod tym godłem zwyciężysz!* albo *Pod tym znakiem zwyciężysz!*) 117
- [47] Sobota, 13 września 1913, Rzeszów („Głos Rzeszowski” z niedzieli, 14 września 1913, nr 37, s. 3-4) – artykuł Tadeusza Dąbrowskiego *Kinematograf i kinetofon* 121
- [48] Niedziela, 14 września 1913, Warszawa – realizacja polskiego filmu dokumentalnego *Ingres Jego Eminencji ks. arcybiskupa warszawskiego* 125
- [49] Poniedziałek, 15 września 1913, Warszawa (gmach byłego lokalu „Palais de Glace” przy ulicy Nowy Świat 19) – otwarcie I Wystawy Technicznej „Światło, ruch, ciepło” 127
- [50] Poniedziałek, 15 września 1913, Kraków („Czas”) – informacja o negatywnym stosunku do filmu ze strony intendentury wiedeńskiego teatru nadwornego 128
- [51] Sobota, 20 września 1913, Kraków (kina „Bajka” i „Wanda”) – premiera drugiej, rozszerzonej wersji francusko-austriacko-polskiego filmu dok. *Galicja w kinematografie* (in. tyt.: *Galicja w obrazach*) 129
- [52] Poniedziałek, 22 września 1913, Łódź (kino „Czary”) – koncert ku czci Henryka Sienkiewicza, „przygotowany przez Towarzystwo propagatorów twórczości tego pisarza” 131
- [53] Czwartek, 25 września (12 września starego stylu) 1913, Odessa – premiera rosyjsko-żydowskiego filmu dokumentalnego *Žizn jewriejew w Paliestinie* (inny tytuł rosyjski: *Žizn paliestinskih jewriejew*; tytuł żydowski: *Dos lebn fun di jidn in palestina*; tytuł polski: *Życie żydów w Palestynie*) 132
- [54] Sobota, 27 września 1913, Łódź (kino „Odeon”) – lokalna premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Pieczal Sarry* lub *Gorie Sarry* (*Ból Sary, Zmartwienie Sary, Smutek Sary, Nieszczęście Sary*) 136
- [55] Sobota, 27 września 1913, Łódź („Rozwój” nr 222, s. 6) – w „Kronice” notatka (e) pod tytułem *Jeszcze jeden kinematograf* 138
- [56] Sobota, 27 września 1913, Cieszyń („Dziennik Cieszyński” nr 222) – artykuł *Bialskie kino*, na temat nowego kina miejskiego zbudowanego w galicyjskiej gminie Biała „kosztem ćwierć miliona koron” 138

- [57] Niedziela, 28 września 1913, Tarnów („Pogoń” nr 39, s. 5) – oświadczenie Zarządu „Marzenia”, kina Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) 140
- [58] Niedziela, 28 września 1913, Kraków – realizacja filmu dokumentalnego o domniemanym tytule *Uroczystość poświęcenia dworca kolejowego przy ulicy Kamiennej w Krakowie* 140
- [59] Wtorek, 30 września 1913, Łódź (kino „Odeon”) – powrót na ekran jednego z pierwszorzędných łódzkich kinematografów francuskiego filmu fabularnego *Les Misérables (Nędznicy)* 144
- [60] Wrzesień 1913, Łódź (park Helenów) – przeniesienie kinematografu z cyklodromu do murowanego budynku 144
- [61] Lato/jesień 1913, Kraków – zmiany w zorganizowanej przez Wiktora Biegańskiego wytwórni filmowej i jej likwidacja 145
- [62] Środa, 1 października (18 września starego stylu) 1913, Wilno (kino „Bronisława”) – premiera polskiego filmu fabularnego *Łysy donżuan na bosaka* 145
- [63] Środa, 1 października 1913, Bydgoszcz – premiera niemieckiego filmu dokumentalnego *Otwarcie wystawy ogrodniczej w Bydgoszczy* 146
- [64] Środa, 1 października 1913, Berlin (kino „U.T.” w Bavariahaus przy Friedrichstrasse) – promocyjna (prasowa) premiera niemiecko-austriacko-polskiego filmu fabularnego *Der Shylock von Krakau (Shylock z Krakowa, Shylock krakowski albo Shylock, czyli tragedia polskiego żyda; tyt. wersji żydowskiej: „Kol Nidre”. Di szrekleche tragedie in krokewer szul, czyli „Kol Nidre”. Straszliwa tragedia w krakowskiej synagodze)* 146
- [65] Czwartek, 2 października 1913, Nowy Jork (?) – premiera amerykańskiego filmu fabularnego *The Bleeding Hearts or Jewish Freedom Under King Casimir of Poland (Wrażliwość serca czyli żydowska wolność w Polsce pod panowaniem króla Kazimierza)* 154
- [66] Czwartek, 2 października 1913, Warszawa – list Henryka Sienkiewicza do zamieszkałej w Krakowie Wandy Ulanowskiej 161
- [67] Niedziela, 5 października 1913, Bochnia – uroczyste otwarcie „Zorzy”, kina Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) 162
- [68] Wtorek, 7 października 1913, Lwów („Kurier Lwowski” nr 459, s. 4) – w dziale „Literatura i Sztuka” notatka „*Kościuszek pod Racławicami*” 166
- [69] Wtorek, 7 października – piątek, 10 października 1913, Łódź (kino „Luna”) – ponowna eksploatacja (tym razem specjalnie dla dzieci) francuskiego filmu fab. *L’Enfant de Paris (Dziecko Paryża)* 167
- [70] Środa, 8 października 1913, Poznań („Kurier Poznański” nr 232, s. nlb. [3]) – *Głos do techników, wynalazców i prasy*, przedruk listu wysłanego przez inżyniera Kazimierza Prószyńskiego z Londynu do lwowskiego „Słowa Polskiego” 168
- [71] Pierwsza połowa października 1913, Warszawa („Kurier Warszawski” nr 280, s. 5-6) – artykuł Kazimierza Prószyńskiego *Wynalazca o wynalazkach* 169
- [72] Sobota, 11 października – piątek, 17 października 1913, Łódź (kina „Casino” i „Odeon”) – sukces francuskiego filmu fabularnego *Germinal* 170
- [73] Niedziela, 12 października 1913, Biała w Galicji – uroczyste otwarcie nowo wybudowanego miejskiego kinematografu 173

- [74] Niedziela, 12 października 1913, Częstochowa i środa, 15 października 1913, Częstochowa (kino „Odeon”) – real. i prem. polskiego filmu dok. *Popis częstochowskiego Towarzystwa Gimnastycznego* 175
- [75] Wtorek, 14 października 1913, Wiedeń – list właściciela firmy „Filmschau” zaadresowany do Wiktora Biegańskiego w Krakowie 175
- [76] Środa, 15 października 1913, Cieszyn („Silesia” nr 238) – informacja o najwcześniejszym repertuarze miejskiego kinematografu w galicyjskiej Białej (z zapowiedzią pierwszej zmiany programu w sobotę, 18 października 1913 roku) 176
- [77] Piątek, 17 października 1913, Łódź („Rozwój” nr 239, s. 3) – w „Kronice” notatka (a) *Nowy kinematograf na przedmieściu* 176
- [78] Sobota, 18 października 1913, Częstochowa i sobota, 25 października 1913, Częstochowa (kino „Odeon”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Parada wojskowa w Częstochowie* 177
- [79] Niedziela, 19 października (6 października starego stylu) 1913, Białystok („Gazeta Białostocka” nr 40, s. 10) – notatka pod tytułem *Zakaz* 177
- [80] Niedziela, 19 października 1913, Kraków i sobota, 25 października 1913, Kraków (kino „Uciecha”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Obchód ku czci księcia Józefa Poniatowskiego w Krakowie* (inne tytuły: *Obchód w Krakowie 100 rocznicy śmierci ks. Józefa Poniatowskiego*, *Obchód ks. Józefa* oraz *Obchody setnej rocznicy śmierci księcia Józefa Poniatowskiego w Krakowie*) 177
- [81] Poniedziałek-czwartek, 20-23 października 1913 – sobota, 28 lutego 1914, Bochnia – pierwszy, najlepiej znany okres działalności „Zorzy”, otwartego w niedzielę, 5 października 1913 r. kina TSL 186
- [82] Wtorek, 21 października 1913, Łódź (kino „Casino”) – początek eksploatacji na ziemiach polskich francuskiego dźwiękowego filmu fabularnego *Faust* 192
- [83] Wtorek, 21 października 1913, Łódź (kino „Luna”) – lokalna premiera włoskiej wersji rosyjsko-włoskiego filmu fab. *Il notturno di Chopin* (*Nokturn Szopiena*; *Nocturn Chopina*, *Nokturn Szopena*) 196
- [84] Wtorek, 21 października – niedziela, 26 października 1913, Bielsko na Śląsku austriackim – znakomity artystycznie program kina Adolfa Zenkera 198
- [85] Czwartek, 23 października 1913, Tarnów – projekcja w „Marzeniu”, kinie Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), z której „czysty dochód [...] w wysokości dwustu koron” został przekazany „na rzecz męskiego Towarzystwa św. Wincentego à Paulo” 199
- [86] Wtorek, 28 października 1913, Poznań („Kurjer Poznański” nr 249, s. 3) – korespondencja Mariana Stępowskiego z Krakowa *Gloryfikacja dynastii Romanowych przez kinoteatry polskie* 199
- [87] Wtorek, 28 października 1913, Warszawa (Teatr „Nowości”) – polska premiera operetki *Targ na dziewczęta* Victora Jacobiego w reżyserii Ludwika Śliwińskiego, z udziałem m. in. Lucyny Messal i Józefa Redo, „którzy po raz pierwszy pokazali Warszawie nowy taniec *Tango*” 201
- [88] Środa, 29 października 1913, Warszawa oraz czwartek, 30 października 1913, Warszawa (kino: ?) i Łódź (kino „Casino”) – realizacja oraz premiera polskiego filmu dok. *Katastrofa kolejowa na Dworcu Kowelskim w Warszawie dnia 29 X 1913 roku o godzinie 6:30* (inne tytuły: *Wczorajsza Kolejowa Katastrofa na stacji Warszawsko-Kowelskiej*, *Katastrofa kolei nadwiślańskiej*, *Straszliwa katastrofa kolejowa na stacji Warszawa-Kowel*, *Straszna katastrofa na stacji Warszawa-Kowel*, oraz *Katastrofa na drodze nadwiślańskiej*) 211

- [89] Czwartek, 30 października 1913, Łódź – nabycie przez Grigorija Afanasjewa od Juliana Szrojta położonego przy ul. Zielonej 2 kina „The Bio-Express”, które wkrótce zmieni nazwę na „Sfinks” 215
- [90] Październik 1913, Warszawa (kino „Wielki Illuzjon”) – premiera polskiego filmu fabularnego pod tytułem *Grzech* 215
- [91] Październik 1913, Lwów – trzecie pojawienie się filmu *Quo vadis?* na tutejszych ekranach, ale po raz pierwszy z polskimi napisami 216
- [92] Koniec października 1913, Kraków – raport-memoriał dyrektora Teatru Miejskiego, Tadeusza Pawlikowskiego 216
- [93] Jesień 1913, Moskwa – realizacja rosyjsko-francuskiego filmu fabularnego *Niewiasta ognia* (*Narieczona ognia*) 216
- [94] Sobota, 1 listopada (19 października starego stylu) 1913, Rosja (Moskwa?) – premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Domik w Kołomnie* (*Domek w Kołomnie*) 217
- [95] Sobota, 1 listopada 1913, Łódź (kino „Oaza”) – lokalna premiera francuskiego filmu fab. *Fantômas III: Le mort qui tue* (*Fantomas III: Umarły, który zabija; Fantomas czyli Nieboszczyk zabójcą*) 219
- [96] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów („Kronika Powszechna” nr 44, s. 729-730) – artykuł Adama Fischera *Pestis perniciosissima* (*Kinematografowi w dwudziestopięciolecie*) 220
- [97] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów – pierwszy (z dwóch) numer „Sceny i Ekranu. Ilustrowanego Dwutygodnika Artystycznego Poświęconego Sprawom Teatru i Kinematografii” 223
- [98] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 1, s. 1-2) – artykuł wstępny 226
- [99] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 1, s. 6-9) – „*Kościuszek pod Racławicami*” w kinematografie – rozmowa Franciszka Kruczkowskiego z „Orlandem” 226
- [100] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 1, s. 9-12) – artykuł Adama Zagórskiego *Przyszłość kinematografu* 227
- [101] Sobota, 1 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 1, s. 24) – artykuł Eska *O memoryale naszych przedsiębiorców kinematograficznych* 230
- [102] Sobota, 1 listopada 1913 i sobota, 15 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 1, s. 22-23 i nr 2, s. 26) – artykuł Franciszka Kruczkowskiego *Kinematograf jako czynnik pedagogiczny* 230
- [103] Poniedziałek, 3 listopada 1913, Łódź („Rozwój” nr 252, s. 6) – w rubryce „Różne wieści” notatka *Okradzenie p. Napierkowskiej* 230
- [104] Wtorek, 4 listopada (?) 1913, Lwów – odczyt Adama Zagórskiego *Kino a teatr* 231
- [105] Wtorek, 4 listopada 1913, Warszawa (kinematograf „Wielki Illuzjon”) – premiera polskiego filmu fabularnego *Halka* 232
- [106] Wtorek, 4 listopada – poniedziałek, 17 listopada 1913, Łódź (kino „Luna”) – eksploatacja dwuczęściowego rosyjskiego filmu fabularnego *Kluczi szcztija* (*Klucze szczęścia*) 241
- [107] Środa, 5 listopada 1913, Poznań („Kurier Poznański” nr 255, s. 6) – artykuł Z. R. pod tytułem *Mówiące filmy* 244
- [108] Sobota, 8 listopada (26 października starego stylu) 1913, Moskwa (kino „Pegaz”) – premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Strasznaia miest’* (*Straszliwa zemsta* albo *Straszna zemsta*) 246

- [109] Piątek, 14 listopada 1913, Bochnia (sala konferencyjna gimnazjum) – posiedzenie Koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) z odczytem prof. Owińskiego *Kinoteatr a szkoła*, dyskusją na ten temat i wynikającymi z tego postanowieniami 255
- [110] Piątek-niedziela, 14-16 listopada 1913, Bochnia (należące do TSL kino „Zorza”) – eksploatacja polskiego filmu fabularnego *Sąd Boży* (1911) według *Sędziów* Stanisława Wyspiańskiego 256
- [111] Sobota, 15 listopada 1913, Lwów („Scena i Ekran” nr 2, s. 26-27) – artykuł Stanisława Wasylewskiego *Patrząc na filmy* 257
- [112] Sobota, 15 listopada 1913, Warszawa („Świat” nr 46) – wierszyk *Iluzjony* 259
- [113] Niedziela, 16 listopada 1913, Częstochowa i sobota, 22 listopada 1913, Częstochowa (kino „Odeon”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Otwarcie nowego szpitala na Zawodziu* 259
- [114] Poniedziałek, 17 listopada 1913, Tarnów (XXXI posiedzenie Rady Miasta) – uchwała zezwalająca tarnowskim „kinoteatrom »Marzenie« i »Apollo« na ustawienie tablicy reklamowej o szerokości dwóch metrów *po lewej stronie realności fund[uszu] teatralnego za rocznym czynszem w kw[ocie] po 50 kor[on]”* 263
- [115] Poniedziałek, 17 listopada 1913, Łódź (Sala Koncertowa Vogla przy ul. Dzielnej 18) – zorganizowany przy pomocy kina „Luna” specjalny pokaz filmowy *na dochód ochrony i szwalni „Gniazda”* 263
- [116] Wtorek, 18 listopada 1913, Łódź – pocz. działalności kina „Sfinks” przy ul. Zielonej 2 263
- [117] Środa, 19 listopada 1913, Lwów („Kurjer Lwowski” nr 531, s. 3) – w „Kronice” interwencyjna notatka *W pasażu Mikolascha*, między innymi „o gapiach przed »Kucharem« i »Luxem«” 264
- [118] Druga/trzecia dekada listopada 1913, Biała w Galicji – wyposażenie miejskiego kinematografu w amerykański sprzęt projekcyjny (w tym „kinetofon” Thomasa Alvy Edisona) 265
- [119] Piątek-niedziela, 21-23 listopada 1913, Bochnia (należące do Towarzystwa Szkoły Ludowej kino „Zorza”) – eksploatacja polskiego filmu fabularnego *Krwawa dola* (1912) 266
- [120] Wtorek, 25 listopada 1913, Łódź („Rozwój” nr 271, s. 6) – reklama kina „Oaza” 266
- [121] Sobota, 29 listopada 1913, Łódź („Rozwój” nr 275) – ilustrowana rysunkami wyobrażającymi dwie największe w ówczesnej powszechnej opinii „gwiazdy” filmowe: Maxa Lindera oraz Astę Nielsen, reklama kinematografu „Odeon” 267
- [122] Listopad 1913, Kraków (kino „Wanda”) – eksploatacja, pod tytułem *Złamane życie*, polskiego filmu fabularnego *Pomszczona krzywda* (1912) 268
- [123] Listopad 1913, Kraków (kino „Uciecha”) – pierwsze pod Wawelem demonstracje „obrazów mówiących” systemu Léona Gaumonta 268
- [124] Listopad 1913, Kraków i Lwów – pokazy oryginalnego „kinetofonu” Edisona 269
- [125] Poniedziałek, 1 grudnia 1913, Łódź – przejęcie od Mendela Szoska kina „Kassandra” przez Michała Pietrzykowskiego, właściciela domu przy ul. Aleksandrowskiej 37, gdzie mieścił się ten iluzjon 269
- [126] Środa, 3 grudnia 1913, Lwów („Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” nr 278, s. 3) – ilustrowany *werkami* z planu filmowego artykuł „*Kościuszek pod Racławicami*” w *kinematografie* 269
- [127] Środa, 3 grudnia 1913, Lwów (kina „Kuchar” i „Lew” Ludwika Kuchara) – pierwszy numer tygodnika „literacko-kinematograficznego” „Kino” 269
- [128] Środa, 3 grudnia 1913, Lwów („Kino” nr 1, s. 3) – artykuł *Od Wydawnictwa!* 274

- [129] Czwartek, 4 grudnia 1913 (?), Warszawa i sobota, 6 grudnia 1913, Łódź (kino „Luna”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Proces hrabiego Ronik[i]era* 274
- [130] Piątek, 5 grudnia 1913, Warszawa – premiera polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Zayn Vaybs Man (Bigamistka)* 277
- [131] Sobota-poniedziałek, 6-8 grudnia 1913, Łódź (kino „Odeon”) – eksploatacja, pt. *Biała niewolnica*, duńskiego filmu fabularnego z 1910 roku *Den hvide slavehandel (Handel białymi niewolnicami)* 278
- [132] Piątek, 12 grudnia 1913, Lwów („Kurjer Lwowski” nr 570, s. 3-4) – w „Kronice” artykuł al. „*Teatr a kinematograf*”, będący sprawozdaniem z wystąpienia Zdzisława Żygulskiego na forum lwowskiego Związku Naukowo-Literackiego z odczytem pod takimż tytułem 279
- [133] Piątek, 12 grudnia 1913, Paryż (kino „Omnia Pathé”) – premiera francuskiego filmu fabularnego *Max virtuose (Maks wirtuozem)* 280
- [134] Sobota, 13 grudnia 1913, Łódź („Rozwój” nr 286, s. 4) – artykuł pod tytułem *Nowoczesne dziesięć cudów świata* 281
- [135] Niedziela, 14 grudnia 1913, Rzeszów („Głos Rzeszowski”) – artykuł *Przewrót w kinie* 282
- [136] Połowa grudnia 1913, Płock – zarządzenie lokalnego policmajstra „zabraniające [...] pokazywania w kinematografach obrazów o treści kryminalnej” 285
- [137] Środa, 17 grudnia 1913, Lwów („Kino” nr 3) – *Czy kino jest pożyteczne, czy szkodliwe?* 285
- [138] Czwartek, 18 grudnia 1913, Londyn – *Improvements in and connected with Cinematograph Cameras and Projection Apparatus. Date of Application 20th Dec. 1912. Complete Specification Left 5th Mar. 1913. – Accepted 18th Dec. 1913. Casimir de Proszynski, Engineer, of Dewar House, 11. Haymarket, London, S.W. Patent nr 29.417 (Wielka Brytania)* 286
- [139] Druga połowa grudnia (?) 1913, Londyn (?) – realizacja przez Kazimierza Prószyńskiego, przy użyciu prototypu jego amatorskiego aparatu filmowego, szeregu krótkometrażowych obrazków naukowo-eksperymentalnych: *Ruch fal świetlnych, Ruchy maszyn* i tym podobnych 286
- [140] Sobota, 20 grudnia 1913, Lwów („Kronika Powszechna” nr 51) – artykuł Kornela Makuszyńskiego *W obronie prawdziwej sztuki* 286
- [141] Niedziela, 21 grudnia 1913, Sztokholm – premiera szwedzkiego filmu fabularnego *Gränsfolken (Mieszkańcy pogranicza)* 287
- [142] Wtorek, 30 grudnia 1913, Monachium – listy Stanisława Przybyszewskiego do redakcji lwowskiego „Słowa Polskiego” oraz do warszawskiego adwokata Kazimierza Sterlinga 288
- [143] Środa, 31 grudnia 1913, Lwów („Kino” nr 5) – w rubryce „Nasza ankieta” ciekawa wypowiedź Józefa Winogrodzkiego 290
- [144] Grudzień 1913, Kraków – zlecenie wydane magistratowi przez sekcję ekonomiczną Rady Miejskiej uregulowania „specjalnym rozporządzeniem” sprawy afiszów (w tym także filmowych) 291
- [145] Grudzień 1913, Poznań – uzupełniony „niezwykle atrakcyjnymi zdjęciami kinematograficznymi” wykład Roalda Amundsena *Moja podróż do południowego bieguna* 291
- [146] Koniec 1913, Niemcy („Bild und Film” nr 3/4) – artykuł Eugena Tannenbauma pod tytułem *Probleme des Kinodramas* 291

- [147] Koniec 1913, Warszawa (kino „Oaza”) – realizacja i premiera trzech polskich „artystycznych” filmów dźwiękowych (pod marką „kinefon”): *Tango*, *One step* i *Tańce niedźwiedzi* 292
- [148] 1913/1914, Warszawa (kino „Oaza”) – realizacja i premiera polskiego „artystycznego” filmu dźwiękowego (pod marką „kinefon”) *Tańce i śpiewy* 293
- [149] 1913/1914, Warszawa (kino „Oaza”) – realizacja i premiera polskiego „artystycznego” filmu dźwiękowego (pod marką „kinefon”) *Anitri* 295
- [150] 1913-1914, Warszawa i Baniocha koło Piaseczna oraz Częstochowa i jej okolice – realizacja nieukończonego polsko-francuskiego filmu fabularnego *Obrona Częstochowy* (inny tytuł: *Potop*) 295
- [151] 1913/1914, Tarnów – podsumowanie działalności w drugiej połowie 1913 roku „Marzenia”, kina Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) w pasażu Tertilów 301
- [152] 1913/1914, Tarnów (*Kalendarz „Tarnowianin 1914”*) – kilka interesujących „ciekawostek na temat kinematografu” 301
- [153] 1913/1914, Łódź („Czas”. *Kalendarz na rok 1914*, Łódź 1913, s. 103) – bieżący wykaz łódzkich kinematografów 302
- [154] 1913/1914, Łódź – negocjacje Aleksandra Chanżonkowa i Aleksandra Drankowa z Moskwy, Aleksandra Hertza z Warszawy oraz Maksa i Henryka Glicensteinów i Franciszka Fezera z Łodzi w sprawie utworzenia towarzystwa akcyjnego do budowy „miasteczka filmowego” w „polskim Manchesterze” 303
- [155] Początek 1914, Paryż – pierwsza publiczna demonstracja filmu dźwiękowego pomysłu Eustachego Białoborskiego 303
- [156] Początek 1914, Kraków – przeniesienie iluzjonu „Kinetoфон Edisona” ze Starego Teatru do hotelu „Union” przy ul. Św. Gertrudy 27, gdzie kino to oparło swój „repertuar na normalnych filmach niemych” 303
- [157] Sobota, 3 stycznia 1914, Lwów (kino „Kopernik”) – premiera polskiego filmu fabularnego *Kościuszko pod Racławicami* (tytuł drugiej – z 1927 roku – wersji: *Bitwa pod Racławicami*) 304
- [158] Wtorek-środa, 6-7 stycznia 1914, Tarnów (kino „Marzenie”) – prezentacja „kinetofonu” Thomasa Alvy Edisona w kinie Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), prowadzonym od początku 1914 roku przez nowego kierownika, Augustyna Tarkowskiego 312
- [159] Środa-niedziela, 7-11 stycznia 1914, Warszawa – przyjazd Maxa Lindera do stolicy Królestwa Polskiego, jego pobyt tam i dwa występy (w czwartek i sobotę, 8 i 10 stycznia) w Wielkiej Sali Filharmonii 313
- [160] Czwartek, 8 stycznia 1914, Warszawa (Wielka Sala Filharmonii) oraz piątek i/lub sobota, 9 i/lub 10 stycznia 1914, Warszawa – premiera pierwszej oraz realizacja „dokrętek” do drugiej wersji francusko-polskiego filmu fabularnego *Maks Linder w drodze do Warszawy* (inny tytuł: *Podróż Maksa Lindera do Warszawy*; inny tytuł drugiej wersji: *Maks Linder w Warszawie*; inny tytuł obu wersji: *Maks Linder i tango*) 324
- [161] Czwartek, 8 stycznia 1914 (26 grudnia 1913 starego stylu), Moskwa – premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Nocz’ pieried Roźdiestwom* (*Noc wigilijna* lub *Noc przed Bożym Narodzeniem*) 327
- [162] Piątek, 9 stycznia 1914, gubernia piotrkowska – wdrożenie przez carską policję okólnika rządu gubernialnego piotrkowskiego w sprawie kinematografów 331
- [163] Sobota, 10 stycznia 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 7, s. 4) – felieton podpisany: *Oncle Thom* (inny pseudonim Konrada Toma) *Nie przyjedzie... Mój kinematograf* 332

- [164] Niedziela, 11 stycznia 1914, Warszawa („Kurier Warszawski” nr 11, s. 11) – artykuł Władysława Kopczewskiego *Kinematograf i teatr* 337
- [165] Wtorek, 13 stycznia 1914, Łódź (kino „Luna”) – lokalna premiera duńsko-niemieckiego filmu fabularnego *Atlantis* (polskie tytuły ekranowe: *Atlantyda* oraz *Atlantyk*) 339
- [166] Środa, 14 stycznia 1914, Łódź („Nowy Kurier Łódzki”, s. 5) – w dziale „Kronika” dowcipna charakterystyka muzyki w kinematografach 348
- [167] Pierwsza połowa stycznia 1914, Biała w Galicji (kino miejskie) – wielki sukces austriackiego filmu fab. *Johann Strauß an der schönen blauen Donau* (*Johann Strauss nad pięknym modrym Dunajem*) 349
- [168] Piątek, 16 stycznia 1914, Warszawa (kino „Illusjon Kasa” [?]) – premiera polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Di Shichte* (*Rzeź, Ubój* albo *Szycha*) 349
- [169] Sobota, 17 stycznia 1914, Lwów (Uniwersytet Jana Kazimierza) – posiedzenie tutejszego miejskiego Koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) z referatem Ludwika Skoczylasa *Kinoteatr a młodzież szkolna* i dyskusją na ten temat 351
- [170] Sobota, 17 stycznia 1914, Kraków – inauguracja działalności kina „Corso” (dawniej „Excelsior” i „Bajka”) przy ulicy Rajskiej 12 351
- [171] Sobota, 17 stycznia 1914, Łódź („Nowy Kurier Łódzki”) – artykuł na temat społecznego składu łódzkich kinomanów 352
- [172] Poniedziałek, 19 stycznia 1914, Łódź („Rozwój” nr 14, s. 3) – kronikalna notatka (–) *Uczniowie w kinematografie* 352
- [173] Wtorek, 20 stycznia 1914, Łódź (kina „Casino”, „Odeon”, „Luna” i „Oaza”) – początek eksploatacji czwartej serii *Fantomasa* równocześnie w czterech łódzkich iluzjonach 352
- [174] Wtorek, 20 stycznia 1914, Londyn (The Royal Photographic Society Great Britain) – referat Kazimierza Prószyńskiego nt. jego amatorskiego aparatu filmowego i pierwsza publiczna demonstracja prototypu tego urządzenia, poprzedzonego szeregiem opatentowanych w W. Brytanii wynalazków jego konstruktora 355
- [175] Środa, 21 stycznia 1914, Tarnów – oświadczenie Zarządu tarnowskiego Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL) w sprawie rzekomego „czerpania przez działaczy TSL korzyści finansowych z działalności kina” „Marzenie” 362
- [176] Sobota, 24 stycznia 1914, Łódź – zezwolenie na otwarcie przez Akcyjne Towarzystwo Spadkobierców Karola Anstadta stałego kina bez nazwy w parku „Helenów” 362
- [177] Sobota, 24 stycznia 1914, Łódź (hotel „Savoy”) – inauguracja założonego i prowadzonego przez tygodnik „Śmiech” kabaretu „Reduta »Śmiechu«”, przemianowanego wkrótce na „Bi-Ba-Bo” 363
- [178] Wtorek, 27 stycznia 1914, Łódź („Rozwój” nr 21, s. 5) – w rubryce „Z ostatniej chwili. Telegramy” notatka *Katastrofa w kinematografie* 365
- [179] Wtorek, 27 stycznia – piątek, 6 lutego 1914, Łódź (kina „Casino” i „Odeon”) – eksploatacja włoskiego filmu fabularnego *Marcantonio e Cleopatra* (*Marek Antoniusz i Kleopatra*; polskie tytuły ekranowe: *Królowa Nilu*, *Kleopatra*, *Cleopatra* i *Mark Antonjusz* oraz tym podobne) 365
- [180] Środa, 28 stycznia 1914, Warszawa i początek lutego 1914, Warszawa – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Pożar Hotelu „Bristol” w Warszawie* 373

- [181] Czwartek, 29 stycznia 1914, Lwów („Kurjer Lwowski południowy” nr 27, s. 4) – w „Kronice” artykuł adz.
Filmy polskie 376
- [182] Czwartek, 29 stycznia 1914, Kraków (sala Izby Handlowej i Przemysłowej) – „zebranie zwołane z inicjatywy Towarzystwa Ochrony Piękności Krakowa w celu rozpatrzenia sprawy oszpecania miasta afiszami kinematograficznymi” 377
- [183] Sobota, 31 stycznia 1914, Warszawa („Świat” 1914, nr 5, s. 10-11) – artykuł Wacława Grubińskiego
Kinematograf i Teatr. Nowe zagadnienia artystyczno-kulturalne 378
- [184] Styczeń 1914, Warszawa – premiera polskiego filmu dźwiękowego *Tango* (inne tytuły: *Tango, jak je tańczą w Paryżu* i *Tango, jak go tańczą w Paryżu*) 383
- [185] Styczeń-luty 1914, Lwów – realizacja polskiego filmu dok. *Jak się Lwów bawi* 383
- [186] Wtorek, 3 lutego 1914, Łódź – formalne przejście kina „Sfinks” (dawnego „The Bio-Express”) przy ulicy Zielonej 2 z rąk Grigorija Afanasjewą w posiadanie spółki Maksa Glicensteina i Anglika Francisa (Franciszka) Bertrama Fesera (Fezera) 384
- [187] Wtorek, 3 lutego 1914, Warszawa (kino „Urania”) – premiera polskiego filmu fabularnego pod tytułem *Słodczy grzechu* 384
- [188] Wtorek, 3 lutego 1914, Warszawa (wielka sala Filharmonii) i środa, 4 lutego 1914, Łódź (Sala Koncertowa Vogla przy ulicy Dzielnej 18) – bogato ilustrowane przezroczami fotograficznymi i filmami dokumentalnymi odczyty Roalda Amundsena *Moja podróż do bieguna południowego* 390
- [189] Sobota, 7 lutego 1914, Łódź (kino „Casino”) – wznowienie prezentacji „mówiących obrazów” systemu „kinefon” 397
- [190] Wtorek, 10 lutego (?) 1914, Łódź (kino „Casino”) – premiera polskiego filmu dźwiękowego („mówiącego”) *Łódzka rozmowa telefoniczna* 398
- [191] Wtorek, 10 lutego 1914 – piątek, 13 lutego 1914, Łódź (kino „Odeon”) – eksploatacja włosko-francuskiej „kino-opery” (dźwiękowego [?] filmu fabularnego) *Ebrea* albo *La Juive* (*Żydówka*) 400
- [192] Środa, 11 lutego 1914, Lwów („Kino” nr 6) – artykuł podpisany: L’Opold. (jeden z kryptonimów formalnego wydawcy tygodnika „Kino”, Leopolda Klappa) *Rozwój sztuki kinematograficznej* 402
- [193] Środa, 11 lutego 1914, Lwów („Kino” nr 6) – w rubryce zatytułowanej „Nasza ankieta” wypowiedź E. Żarnkowskiej 402
- [194] Środa, 11 lutego 1914, Łódź – nabycie przez Wacława Głowińskiego od Lwa Samuela Rubaszki iluzjonu „Théâtre Moderne”, mieszczącego się w „Grand Hotelu” 402
- [195] Piątek, 13 lutego 1914, Łódź – administracyjna zgoda na ponowne wyświetlanie filmów w odpowiednio już zabezpieczonym pod względem przeciwpożarowym kinie „Kassandra” 403
- [196] Piątek, 13 lutego 1914, Łódź („Rozwój” nr 35, s. 4) – notatka *Plany na kinematograf* 403
- [197] Sobota, 14 lutego 1914, Warszawa („Świat” nr 7, s. 8-9) – artykuł (korespondencja z Londynu – sprawozdanie z odbytego we wtorek, 20 stycznia 1914 roku posiedzenia The Royal Photographic Society) M. G-r. *Nasi wynalazcy za granicą. Kinematograf amatorski Kazimierza Prószyńskiego* 403
- [198] Niedziela, 15 lutego 1914, Nowy Jork („Longacre Theater Building” of Broadway) – premiera amerykańskiego filmu fabularnego *The Squaw Man* (*Mąż Indianki*) 406

- [199] Niedziela, 15 lutego oraz wtorek, 3 marca i piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa – trzy numery czasopisma „Kino - Teatr i Sport” 414
- [200] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 1-2) – wstępny artykuł pod tytułem *Od redakcji* 416
- [201] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 2) – redakcyjny tekst pod tytułem *Nasza ankieta* 418
- [202] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 2-3) – pierwsza część tekstu J. Os. *Taśma i publiczność* 418
- [203] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 3) – artykuł Al. (Aleksandra Draca) *Długi metraż* 421
- [204] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 3-4) – artykuł S. pod tytułem *Kino i teatr* 422
- [205] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 5) – artykuł pod tytułem *Opodatkowanie kinematografów* 424
- [206] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 5) – wykaz zatytułowany *Kinematografy w Warszawie* 424
- [207] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 8) – całokolumnowa reklama dystrybucyjnego Biura Kinematograficznego „Siła” Mordki Towbina 425
- [208] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 11) – w dziale teatralnym ilustrowana grafiką przedstawiającą tańczącą parę notatka *Tango* 426
- [209] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 13) – w dziale sportowym artykuł St. K. *Sport i kinematograf* 427
- [210] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 2 okładki) – reklama kinematografu „Oaza” 429
- [211] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 2 okładki) – ilustrowana grafiką aparatu projekcyjnego reklama zakładu kinotechnicznego Teofila Jarosa (Jarosza) 430
- [212] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 3 okładki) – reklama kinematografu „Urania” 431
- [213] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 4 okładki) – ilustrowana fotografią aparatu projekcyjnego marki „Pathé” reklama Towarzystwa Udziałowego „Sfinks” jako wyłącznego przedstawiciela „Pathé Frères” w Królestwie Polskim 431
- [214] Niedziela, 15 lutego 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 1, s. 4 okładki) – reklama Domu Handlowego „Thiemann & Reinhardt” 432
- [215] Wtorek, 17 lutego 1914, Warszawa i czwartek, 19 lutego 1914, Warszawa (kino „Sfinks” [?]) – realizacja i premiera polsko-rosyjskiego (?) filmu dokumentalnego *Warszawski pogrzeb generała Skalonego* (inny tytuł: *Pogrzeb Warszawskiego Jenerał Gubernatora Jenerał Adjutanta G. A. Skalonego*) 433
- [216] Początek drugiej połowy lutego 1914, Kraków (kino „Uciecha”) – sukces angielskiego filmu fabularnego *Hamlet* 436

- [217] Sobota, 21 lutego 1914, Łódź (Teatr Polski) – lokalna premiera dramatu Franka Wedekinda *Przebudzenie się wiosny*, w opartej na berlińskich wzorach Maxa Reinhardta „kinematograficznej” inscenizacji Ryszarda Ordyńskiego 437
- [218] Wtorek, 24 lutego 1914, Warszawa – premiera polskiego filmu dokumentalnego pod tytułem *Uwolnienie pana Klemensowskiego* 437
- [219] Środa, 25 lutego (12 lutego starego stylu) 1914, Wilno („Kurier Litewski” nr 35, s. 2) – artykuł Wacława Czerniewskiego *Polski Edison* 440
- [220] Środa, 25 lutego 1914, Wiedeń – austriacki patent dla Jana Szczepanika na jego *Einrichtung fuer traegheitsfreie photographische Lautaufzeichnung und Wiedergabeapparat hiefuer* („urządzenie do wolnego od bezwładności, fotograficznego zapisywania dźwięku i aparat reprodukcyjny”) 442
- [221] Luty 1914, Warszawa – pojawienie się w ofercie dystrybucyjnego biura kinematograficznego Towarzystwa Udziałowego „Sfinks” francusko-belgijskiego filmu dokumentalnego *Voyage et grandes chasses en Afrique* (Wyprawa na wielkie polowania w Afryce; polskie tytuły ekranowe: *Największa dotychczas ekspedycja myśliwska do Środkowej Afryki* i *Wyprawa myśliwska do Afryki Środkowej*) 455
- [222] Luty 1914, Niemcy (Berlin?) – premiera niemieckiego filmu fabularnego pod tytułem *Aber Nunek, die Hosen!* 457
- [223] Luty 1914, Monachium – list Stanisława Przybyszewskiego do Wacława Grubińskiego w Warszawie w sprawie oferty Towarzystwa „Sfinks” przeniesienia na ekran *Mocnego człowieka* 458
- [224] Niedziela, 1 marca 1914, Łódź (Sala Koncertowa Vogla) – „koncert-kabaret” z udziałem warszawskich artystów, w tym Antoniego Fertnera jako „Antka z Powiśla” 459
- [225] Poniedziałek, 2 marca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 49, s. 5) – ogłoszenie oferujące sprzedaż kinematografu 459
- [226] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa (kino „Illusjon Kasa” [?]) – premiera polskiego filmu fabularnego *Tajemnica pokoju nr 100* (inny tytuł: *Chciałbym, lecz nie wolno* [?]) 460
- [227] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 1) – w rubryce „Nasza Ankieta. W sprawie reformy Kina” pierwsza odpowiedź: *Głos Stefana Kiedrzyńskiego* 465
- [228] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 2-3) – druga część, tym razem niepodpisanego, tekstu J. Os. *Taśma i publiczność* 467
- [229] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 3) – artykuł pod tytułem *Polski język i kinematograf* 469
- [230] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 5) – w rubryce „To i owo” tekst *Sen lunatyka* 470
- [231] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 5-6) – w rubryce „Z ekranu” opis niemieckiego filmu fabularnego *Engelein* (*Aniolek*; polski tyt. ekran.: *Urwis dziewczyna*) 471
- [232] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 7) – w rubryce „Wiadomości bieżące” notatka *Kinematograficzne taśmy krajowe* 473
- [233] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 2 okładki) – reklama dystrybucyjnego Biura Filmowego „Victoria” 474

- [234] Wtorek, 3 marca 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 2, s. 4 okładki) – reklama kina „Panorama Cinéma” 474
- [235] Wtorek, 3 marca 1914, Kraków („Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 51, s. 4) – artykuł zatytułowany *O polskie napisy w filmach* 475
- [236] Środa, 4 marca 1914, Łódź – pocz. działalności kina „Teatr Mirage” w Grand Hotelu 475
- [237] Sobota, 7 marca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 54, s. 3) – kronikalna notatka pod tytułem „*Syrena*” na *Balutach* (o zmianie nazwy kina przy ulicy Aleksandrowskiej 37) 476
- [238] Sobota, 7 marca 1914, Łódź (kino „Luna”) – wznowienie eksploatacji włoskiego filmu fabularnego z 1911 roku *L’Inferno (Piekło)* 476
- [239] Sobota, 7 marca 1914, Warszawa (kino „Oaza”) – premiera polskiego filmu dźwiękowego (pod marką „kinefon”) *Łabędzi śpiew* (inny tytuł: *Taniec łabędzia*) 477
- [240] Wtorek, 10 marca 1914, Warszawa (kino „Oaza”) – premiera polskiego filmu dźwiękowego (pod marką „kinefon”) *Obrazek komiczny i dźwiękowy* (inny tytuł: *Obrazek komiczny*) 478
- [241] Wtorek, 10 marca 1914, Monachium – list Stanisława Przybyszewskiego do Wacława Grubińskiego w Warszawie 478
- [242] Wtorek, 10 marca i/lub środa, 11 marca 1914, Warszawa oraz piątek, 13 marca lub sobota, 14 marca 1914, Warszawa – realizacja oraz premiera polskiego filmu dok. *Straszliwa katastrofa budowlana w Warszawie* (inny tytuł: *Straszna katastrofa budowlana w Warszawie. Zawalenie się 5-cio piętrowego domu*) 479
- [243] Środa, 11 marca 1914, Lwów („Kino” nr 10) – art. Michała Łu...kicza *Pruska wielkość* 482
- [244] Piątek, 13 marca (28 lutego starego stylu) 1914, Moskwa – premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Mimo żizni (Obok życia; inny tytuł: Bajka życia)* 482
- [245] Sobota, 14 marca 1914, Kraków (kino „Uciecha”) – galicyjska premiera francuskiego filmu fabularnego *La Glu (Kobieta demon)* 495
- [246] Sobota, 14 marca 1914, Łódź („Rozwój” nr 60, s. 6) – not. *Pozwolenie na kinematograf* 496
- [247] Niedziela, 15 marca 1915, Łódź (Sala Geyera) – dwa przedstawienia kinematograficzne zorganizowane przez Towarzystwo „Wiedza” 496
- [248] Wtorek, 17 marca 1914, Kraków („Czas” nr 86, s. 3) – w rubryce „Ruch artystyczny i literacki” artykuł streszczający ogłoszoną w „Revue de Deux Mondes” wypowiedź René Doumicea 497
- [249] Środa, 18 marca 1914, Łódź („Rozwój” nr 63, s. 7) – artykuł *Erotyzm wśród młodzieży* 497
- [250] Środa, 18 marca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 63, s. 3) – w „Kronice” notatka zatytułowana *Ignorancja języka polskiego* 499
- [251] Środa, 18 marca 1914, Lwów („Kino” nr 11, s. 4) – artykuł Stanisława Nawrockiego pod tytułem *Na przełomie* 500
- [252] Środa, 18 marca 1914, Warszawa (kino „Oaza”) – premiera polskiego filmu dźwiękowego (pod marką „kinefon”) *Przed sądem* 500
- [253] Piątek, 20 marca 1914, Warszawa (kino „Panorama Cinéma”) – premiera polskiego filmu fabularnego *Fatalna godzina* (inne tytuły: *Fatalna godzina wybiła...*, *Godzina odwetu wybiła* albo *Godzina odwetu nastala* oraz *Doktor Murski* albo *Doktor Murski*) 501

- [254] Sobota, 21 marca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 66) – w „Kronice” notatka *Teatr „Miniature”*, m. in. z zapowiedzią łódzkiej premiery farsy Władysława Jastrzębiec-Zalewskiego *Maks Linder-omania* (inne wersje tego tytułu: *Maks-Linderomania*, *Makslinderomania* oraz *Maks Linderomania*) 503
- [255] Niedziela, 22 marca 1914, Łódź (sala Geyera) – dwa przedstawienia kinematograficzne zorganizowane przez Towarzystwo „Wiedza” 505
- [256] Wtorek, 24 marca 1914, Łódź („Rozwój” nr 68, s. 3) – w dziale „Kronika” notatka (–) pod tytułem *Młodzież a kinematografy* 505
- [257] Wtorek, 24 marca – czwartek, 2 kwietnia (lub piątek, 3 kwietnia) 1914, Łódź (kina „Casino” i „Odeon”) – eksploatacja włoskiego filmu fabularnego *Spartaco* (*Spartacus. Oswobodziciel Gładjatorów*) 505
- [258] Środa, 25 marca 1914, Włocławek („Dziennik Kujawski” nr 69) – tekst J. Wron. pod tytułem „*Golgota*” w kinematografie „*Polonia*” (recenzja francuskiego filmu fabularnego *La Passion*) 509
- [259] Piątek, 27 marca 1914, Łódź (kino „Teatr Mirage”) – uruchomienie fotoplastikonu w otwartym w środę, 4 marca 1914 roku kinoteatrze w Grand Hotelu 510
- [260] Piątek, 27 marca (?) 1914, Warszawa i wtorek, 31 marca 1914, Łódź (kino „Casino”) – realizacja i premiera (?) polskiego filmu dokumentalnego *Pogrzeb profesora dr. Kosińskiego w Warszawie* 510
- [261] Koniec marca 1914, Monachium – list Stanisława Przybyszewskiego do Wacława Grubińskiego w Warszawie 511
- [262] Marzec/kwiecień 1914, Warszawa – premiera polskiego filmu fabularnego *Ach! te spodnie* albo *Ach, te spodnie!* (inny tytuł: *Prasowane róże*) 512
- [263] Środa, 1 kwietnia – sobota, 4 kwietnia oraz wtorek, 7 kwietnia i sobota, 11 kwietnia 1914, Poznań („Kurjer Poznański” nr 75, s. 1-2, nr 76, s. 5, nr 77, s. 1-2, nr 78, s. 6, nr 80, s. 2-3 i nr 84, s. 2) – esej dra Mariana Stępowskiego z Krakowa *Wszechwładztwo kinematografu* 519
- [264] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 1-2) – W rubryce „Nasza ankieta. (Reforma kina)” pierwsza część drugiej odpowiedzi: *Głos p. Aleksandra Hertza* 532
- [265] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 2-3) – trzecia część, ponownie (jak druga) niepodpisanego, tekstu J. Os. *Taśma i publiczność* 535
- [266] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 3-5) – artykuł Adolfa Starkmana *Kino w Berlinie* 537
- [267] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 5) – artykuł pod tytułem *60.000 kinematografów* 540
- [268] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 5) – wykaz warszawskich przedsiębiorstw kinematograficznych 541
- [269] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 8) – streszczenie włoskiego filmu fabularnego *La donna altrui* (*Kobieta innego*; polski tytuł ekranowy: *Dziennik światowej kobiety*) 542
- [270] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 2 okładki) – reklama Towarzystwa „Kosmofilm” 544
- [271] Piątek, 3 kwietnia 1914, Warszawa („Kino - Teatr i Sport” nr 3, s. 4 okładki) – reklama stołecznego kinoteatru „Oaza” na temat użytkowanego przez Towarzystwo Udziałowe „Sokół” „kinefonu”

- (to znaczy kinematograficznego urządzenia dźwiękowego systemu „Pathé Frères”) i zrealizowanych przy jego zastosowaniu polskich obrazów dźwiękowych 545
- [272] Sobota, 4 kwietnia (22 marca starego stylu) 1914, Moskwa – premiera rosyjskiego filmu „artystyczno-eksperymentalnego” (dźwiękowego?) pod tytułem *Taniec wampira* (inny tytuł: *Taniec s wampirem*; *Taniec z wampirem*) 545
- [273] Środa, 8 kwietnia 1914, Lwów („Kino” nr 14, s. 4) – artykuł Kinopolda (Leopolda Klappa) pod tytułem *Prasa a kino* 546
- [274] (Wielka) Sobota, 11 kwietnia 1914, Poznań (Dodatek do „Dziennika Poznańskiego” nr 84, s. 2) – tekst *Kinematograf z dźwiękami* (list Kazimierza Prószyńskiego z Londynu) 547
- [275] Niedziela, 12 kwietnia (30 marca starego stylu) 1914, Petersburg („Prawda”) – podpisane pseudonimem Zieliński podsumowanie toczącej się w latach 1913-1914 na łamach wówczas legalnego „organu bolszewickiej frakcji Socjal-Demokracji” w Rosji dyskusji „na temat »kina dla pracujących«” 550
- [276] Niedziela (wielkanocna), 12 kwietnia 1914 i poniedziałek (wielkanocny), 13 kwietnia 1914, Łódź (kino „Odeon”) oraz niedziela, 17 maja 1914 – czwartek, 21 maja 1914, Łódź (kino „Sfinks”) – eksploatacja francusko-belgijskiego filmu fabularnego *Maudite soit la guerre* (*Przeklęta niech będzie wojna*) 550
- [277] Sobota, 18 kwietnia (prawosławna Wielka Sobota, 5 kwietnia starego stylu) [?] 1914, Moskwa – premiera rosyjskiego filmu fabularnego *Snieguroczka* (*Śnieżynka* lub *Śnieżka*) 552
- [278] Sobota, 18 kwietnia 1914, Turyn (Teatr Wiktora Emanuela) i środa, 22 kwietnia 1914, Rzym – uroczysta (specjalna) i komercyjna („regularna”) premiery włoskiego filmu fabularnego *Cabiria* (pełny tytuł: *Cabiria. Visione storica del terzo secolo A.C.; Cabiria. Wizja historyczna z trzeciego wieku przed naszą erą*) 556
- [279] Niedziela, 19 kwietnia 1914, Warszawa (kino „Illusjon Kasa”) – premiera polsko-żydowskiego filmu fabularnego *Di Shtifmuter* (*Macocha*) 571
- [280] Środa, 22 kwietnia 1914, Lwów – szesnasty numer tygodnika „Kino”, po raz pierwszy reklamującego się jako *pismo rozdzielane po wszystkich kinoteatrach kraju* 572
- [281] Środa, 22 kwietnia 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 91, s. 3) – w „Kronice” notatka *Opodatkowanie kinematografów* 572
- [282] Czwartek, 23 kwietnia 1914, Łódź („Rozwój” nr 92, s. 3) – w „Kronice” notatka (a) *Podatek z kinematografów* 573
- [283] Czwartek, 23 kwietnia – początek maja 1914, Sulejów i jego okolice oraz sobota, 16 maja 1914, Łódź (kina „Optique Parisienne” i „Flora”) – realizacja oraz premiera polskiego inscenizowanego filmu dokumentalnego *Bandyta Daniel Steffer z całą swoją bandą* (inny tytuł: *Bandyta Daniel Sztefer z Sulejowa*) 573
- [284] Wtorek, 28 kwietnia 1914, Łódź (kino „Casino”) – premiera polskiego filmu fabularnego pod tytułem *Burza domowa* 591
- [285] Środa, 29 kwietnia 1914, Lwów („Kino” nr 17) – artykuł Kinopolda (zapewne Leopolda Klappa) *Dzieci w kinie* 593
- [286] Kwiecień 1914, Kraków – początek działalności nowego kina o nazwie Teatr Świetlny „Urania”, z siedzibą przy ulicy Stradom 27 593
- [287] Kwiecień 1914, Warszawa – premiera polskiego filmu fabularnego *Wróg tanga* 593

- [288] Kwiecień/maj 1914, Warszawa – realizacja i premiera polskiego filmu dok. *Dzień w Warszawie* (inne tytuły: *Wielki dzień sportowy w Warszawie*, *Wielki dzień w Warszawie*, *Otwarcie sezonu wyścigowego w Warszawie*, *Derby warszawskie na Polu Mokotowskim* oraz *Konkursy hippiczne w Agrykoli*) 596
- [289] Kwiecień/maj 1914, Polska pod trzema zaborami – zakończenie eksploatacji obu włoskich ekranizacji *Quo vadis* z 1913 roku 598
- [290] Sobota, 2 maja 1914, Kraków („Czas” nr 161, s. 3) – artykuł *Na filmie i w życiu* 598
- [291] Sobota, 2 maja 1914, Kraków (kino „Uciecha”) – lokalna premiera, pod tytułem *Strzały Amora*, niemieckiego filmu fab. *Die Insel der Seligen* (*Wyspa błogosławionych* albo *Wyspa świętych*) 598
- [292] Wtorek, 5 maja 1914, Warszawa (kino „Panorama Cinéma”) – premiera francusko-polskiego filmu fabularnego *Le dieu de la guerre* (*Bóg wojny*) lub tylko jego „polskich” części (*Napoleon w Warszawie*, *Księżę Józef Poniatowski* i *Pani Walewska*) pod wspólnym tytułem *Pani Walewska* 607
- [293] Środa, 6 maja 1914, Lwów („Kino” nr 18) – artykuł W. T. *Film u głuchoniemych* 621
- [294] Sobota, 9 maja 1914, Cieszyń („Dziennik Cieszyński” nr 106, s. 3) – informacja o defraudacji dokonanej przez Adolfa Zenkera, współwłaściciela kina w Bielsku na Śląsku austriackim 621
- [295] Wtorek, 12 maja 1914, Łódź („Rozwój” nr 107, s. 3) – w „Kronice” notatka (–) pod tytułem *Regestracja film* 622
- [296] Wtorek, 12 maja 1914, Łódź („Rozwój” nr 107, s. 3) – w dziale „Kronika” notatka (–) zatytułowana *Rzeź bydła w kinematografie* 622
- [297] Środa, 13 maja 1914, Lwów („Kino” nr 19) – artykuł Kinopolda (zapewne Leopolda Klappa) *Żywy podręcznik zoologii* 622
- [298] Czwartek, 14 maja 1914, Lwów („Kurjer Lwowski” nr 198, s. 4) – artykuł pod tytułem *Film a rzeczywistość* 623
- [299] Czwartek, 14 maja 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 109, s. 3) – w „Kronice” notatka „Casino” – towarzystwem akc. 624
- [300] Piątek, 15 maja 1914, Warszawa (kino „Mirage”) – premiera polskiego filmu fabularnego pod tytułem *Męty Warszawy* 625
- [301] Sobota, 16 maja 1914, Bałuty koło Łodzi – inauguracja działalności kina „Teatr Moderne” przy ulicy Młynarskiej 15 631
- [302] Sobota, 16 maja 1914, Częstochowa – premiera (?) polskiego filmu dokumentalnego pod tytułem *Wielki pożar warszawskich składów* 632
- [303] Poniedziałek, 18 maja 1914 i dni następne (?), Warszawa oraz czwartek, 28 maja 1914 (?), Warszawa (kino: ?) – realizacja oraz premiera polskiego filmu dokumentalnego *Proces Bispinga o zabójstwo księcia Druckiego-Lubeckiego* 632
- [304] Wtorek, 19 maja 1914, Częstochowa i czwartek, 4 czerwca 1914, Częstochowa (kino „Odeon”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Jenerał Żyliński w Częstochowie* (inny tytuł: *Uroczystości w Częstochowie*) 633
- [305] Środa, 20 maja 1914, Tarnów (kino „Marzenie”) – projekcja, z której „dochód [...] przekazano na budowę pomnika Tadeusza Kościuszki w Krakowie” 634

- [306] Niedziela, 24 maja (11 maja starego stylu) 1914, Wilno i poniedziałek, 25 maja (12 maja starego stylu) 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Dzień „białego kwiatka” w Wilnie* 634
- [307] Niedziela, 24 maja (11 maja st. st.), Wilno i czwartek, 28 maja (15 maja st. st.), Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Ostatnie wyścigi w Wilnie* 635
- [308] Wtorek, 26 maja (13 maja starego stylu) [?] 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – premiera polskiego filmu dokumentalnego *Pobyt w Wilnie wiceministra Dżunkowskiego* 635
- [309] Wtorek, 26 maja – piątek, 5 czerwca 1914, Łódź (kina „Casino” i „Odeon”) – sukces rosyjskiego filmu fabularnego *Rewnost’ (Zazdrość)* 635
- [310] Środa, 27 maja [?] (14 maja starego stylu [?]) 1914, Wilno i piątek, 29 maja [?] (16 maja starego stylu [?]), Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Napowietrzne wzloty w Wilnie A. Wasiliewa i A. Kuźmińskiego na Polu Wyścigowym 14 maja 1914 roku* 639
- [311] Czwartek, 28 maja (15 maja starego stylu) [?] 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – premiera polskiego filmu dokumentalnego *Druskienniki – miejscowość kuracyjna* 640
- [312] Piątek, 29 maja 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 121, s. 3) – notatka (–) pod tytułem *Król aktorów kinematografu* 641
- [313] Piątek, 29 maja – poniedziałek, 1 czerwca 1914, Łódź (Sala Koncertowa Vogla) oraz wtorek, 2 czerwca – piątek, 12 czerwca 1914, Łódź (kino „Luna”) – pokazy „kinetofonu” Thomasa Alva Edisona 641
- [314] Maj 1914, Francja – prem. franc. filmu fab. *L’Étoile du génie (Gwiazda geniusza)* 645
- [315] Maj 1914, Warszawa – początek realizacji polskiego filmu fabularnego *Niewolnica zmysłów*, z debiutującą na ekranie Polą Negri w roli tytułowej 645
- [316] Koniec maja 1914, Wilno (i jego okolice [?]) i początek czerwca 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Wybrzeża rzeki Wilji* 670
- [317] Koniec maja (?) 1914, Warszawa i wtorek, 30 czerwca 1914, Lwów – realizacja i galicyjska premiera polskiego filmu dokumentalnego *Pożar tartaku w Warszawie* 670
- [318] Wtorek, 2 czerwca 1914, Łódź („Rozwój” nr 123, s. 4) – w „Kronice” notatka (a) pod tytułem *Nowy kinematograf* 671
- [319] Czwartek, 4 czerwca 1914, Warszawa – premiera polskiego filmu dokumentalnego pod tytułem *Spacer w Alejach Ujazdowskich* 671
- [320] Sobota, 6 czerwca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 127, s. 2) – w rubryce „Z sąsiedztwa” notatka (e) *Nowy kinematograf w Zgierzu* 671
- [321] Sobota, 6 czerwca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 127, s. 6 i 11) – informacje o elektrycznej wentylacji w trzech łódzkich kinematografach 671
- [322] Poniedziałek, 8 czerwca (26 maja starego stylu) [?], okolice Wilna i piątek, 12 czerwca (30 maja starego stylu) [?] 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Majówka wileńsko-litewskiego Towarzystwa Trzeźwości* 672
- [323] Poniedziałek, 8 czerwca 1914, Łódź (Teatr „Miniature”) – „próba kinematografu” w letnim ogrodzie przy ulicy Cegielnianej 84 672

- [324] Wtorek, 9 czerwca 1914, Łódź (kino „Odeon”) – polska premiera, pt. *Krew i łzy*, franc. filmu fab. *Le faux magistrat (Falszywy urzędnik)*, będącego piątym epizodem serialu *Fantômas (Fantomas)* 673
- [325] Środa, 10 czerwca 1914, Łódź („Rozwój” nr 130) – zapowiedź *Wielkiej Zabawy „Powitanie Lata”* w Parku Miejskim przy ulicy Dzielnej 62, z udziałem „bezpłatnego kinematografu” 676
- [326] Sobota, 13 czerwca 1914, Warszawa-Kraków („Świat” nr 24, s. 33) – w krakowskiej części warszawskiego tygodnika artykuł Roberta Müllera *Turystyka a kinematograf* 676
- [327] Niedziela, 14 czerwca 1914, Łódź (Ruda Pabianicka) i sobota, 20 czerwca 1914, Łódź (kino „Casino”) – realizacja i premiera polskiego filmu dok. *Otwarcie sezonu wyścigów w Łodzi* (inne tytuły: *Otwarcie sezonu wyścigów konnych w Łodzi* oraz *Tegoroczne wyścigi w Łodzi* i *Otwarcie sezonu wyścigowego*) 678
- [328] Wtorek, 16 czerwca 1914, Warszawa (?) – premiera polsko-angielskiego (?) filmu dokumentalnego *Polowanie u Józefa hr. Potockiego* 681
- [329] Wtorek, 16 czerwca i/lub środa, 17 czerwca, Częstochowa oraz sobota, 20 czerwca 1914, Częstochowa (kino „Odeon”) – real. oraz prem. polskiego filmu dok. *Katastrofa lotnicza w Częstochowie* 684
- [330] Niedziela, 21 czerwca (8 czerwca st. st.) 1914, Wilno i wtorek, 23 czerwca (10 czerwca st. st.) 1914, Wilno (kino „Bronisława”) – realizacja i premiera polskiego filmu dok. *Święto Bożego Ciała w Wilnie* 685
- [331] Czwartek, 25 czerwca 1914, Łódź („Rozwój” nr 142, s. 5) – w rubryce „Z Królestwa” notatka *Robotnicy właścicielami kinematografu* 686
- [332] Piątek, 26 czerwca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 143, s. 4) – redakcyjna odpowiedź Janowi Michalskiemu 687
- [333] Sobota, 27 czerwca (?) 1914, Lwów („Kronika Powszechna” nr 23, s. 258-259) – artykuł zatytułowany *Towarzystwo im. Piotra Skargi* 687
- [334] Sobota, 27 czerwca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 144, s. 8) – zapowiedź dwóch wielkich „Zabaw Rzemieślniczych” w Parku Miejskim imienia Stanisława Staszica przy ulicy Dzielnej 62, z udziałem kinematografu prowadzonego prawdopodobnie przez iluzjon „Luna” 689
- [335] Niedziela, 28 czerwca 1914, Warszawa (park „Agricola”) i czwartek, 2 lipca 1914, Warszawa (kino: ?) – realizacja i premiera polskiego filmu dokumentalnego *Corso kwiatowe w Agrykoli* 690
- [336] Wtorek, 30 czerwca 1914, Łódź (kina „Casino”, „Odeon”, „Luna” i „Mirage”) – znakomity pod względem artystycznym repertuar czołowych kinematografów w „polskim Manchesterze” 691
- [337] Wiosna/lato (?) 1914, Lwów – zapowiedź produkcji przez wytwórnię „Leopolia” polskiego filmu fabularnego *Rok 1863* 694
- [338] Pierwsza połowa 1914, Lwów – nieukończona realizacja polskiego filmu fabularnego *Lwowska kwiaciarka* (inny tytuł: *Kwiaciarka*) 694
- [339] Pierwsza poł. 1914, Lwów – nieuk. real. polskiego filmu fab. o nieustalonym tytule 696
- [340] Poł. (?) 1914, Warszawa („Tygodnik Ilustrowany”) – reklama kinematografów „KOK” 697
- [341] Pierwsza połowa 1914 (?), Zaborów koło Warszawy – realizacja polskiego filmu dokumentalnego *Polowanie na bażanty w Zaborowie* 697
- [342] Środa, 1 lipca 1914, Lwów („Kino” nr 26) – ostatni (w sumie trzydziesty pierwszy) numer systematycznie ukazującego się od środy, 3 grudnia 1913 roku tygodnika „literacko-kinematograficznego” 698

- [343] Wtorek, 7 lipca – piątek, 10 lipca 1914, Łódź (kino „Luna”) – eksploatacja włoskiego filmu fabularnego pod polskim tytułem ekranowym *Pieśń łabędzia*, być może tożsamego z wyświetlanym w 1914 roku filmem pod niemieckim tytułem ekranowym *Polenblut (Polska krew)* 699
- [344] Piątek, 10 lipca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 154, s. 2) – w dziale „Ze świata” artykuł (–) *Strajk fabryk filmów w Berlinie* 700
- [345] Sobota, 11 lipca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 155, s. 7) – kronikalna notatka pod tytułem *Z teatru „Uranja”* 701
- [346] Środa, 15 lipca 1914, Paryż („Les Soirées de Paris”) – artykuł Guillaume Apollinaire’a o Léopoldzie Sturzwage’u (Survage’u) i jego projekcie filmu abstrakcyjnego *Le rythme coloré (Barwny rytm)* 701
- [347] Czwartek, 16 lipca 1914, Francja („Mercure de France”) – artykuł Guillaume Apollinaire’a na temat cyklu powieściowego i opartego na nim serialu filmowego o Fantomasie 704
- [348] Sobota, 18 lipca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 161, s. 6) – kronikalna notatka (b) zatytułowana *Kinematograf w resursie* 705
- [349] Wtorek, 21 lipca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 163, s. 2) – kronikalna notatka zatytułowana *Nadzór nad kinematografami* 705
- [350] Wtorek, 21 lipca 1914 i środa, 22 lipca 1914, Łódź („Nowa Gazeta Łódzka” nr 163, s. 3 i nr 164, s. 3) – reklama nowego programu łódzkiego kinoteatru „Urania” 705
- [351] Wtorek, 21 lipca 1914 – piątek, 24 lipca 1914, Łódź (kino „Oaza”) – eksploatacja nowej, poszerzonej i uzupełnionej wersji polskiego filmu fabularnego z 1911 roku *Dzieje grzechu* 706
- [352] Wtorek, 21 lipca 1914 – piątek, 31 lipca 1914, Łódź (kino „Casino”) – gościnne występy włoskiej śpiewaczki Stella Marty 707
- [353] Środa, 22 lipca 1914, Piotrków Trybunalski – udzielenie przez Rząd Gubernialny Piotrkowski niejakiemu Fiszmanowi zgody na uruchomienie kina w Łodzi przy ulicy Piotrkowskiej 18 709
- [354] Piątek, 24 lipca 1914, Łódź – uruchomienie (najprawdopodobniej przez iluzjon „Luna”) sezonowego kinematografu „na świeżym powietrzu” w Parku Miejskim przy ulicy Dzielnej 62 709
- [355] Sobota, 25 lipca 1914, Łódź („Rozwój” nr 167, s. 10) – ogłoszenie zapowiadające na niedzielę, 26 lipca 1914 roku Wielką Zabawę „Święto pieśni” zorganizowaną w Parku Miejskim przy ulicy Dzielnej 62 przez Towarzystwo Śpiewacze imienia Stanisława Moniuszki, z udziałem letniego kinematografu 710
- [356] Sobota, 25 lipca – poniedziałek, 27 lipca 1914, Łódź (kina „Odeon” i „Casino”) – eksploatacja dwóch niemieckich filmów fab. o Sherlocku Holmesie: *Detektiv Braun (?)* (polski tyt. ekranowy: *Wielki wynalazek*) i *Der Hund von Baskerville (Pies Baskerville’ów)* (polski tyt. ekranowy: *Pies z Baskierwillu*) 710
- [357] Niedziela, 26 lipca 1914, Wiedeń – równoczesne z wypowiedzeniem przez Austro-Węgry wojny Serbii wprowadzenie rozporządzeń wyjątkowych w Austrii 713
- [358] Lipiec 1914, Petersburg – zatwierdzenie przez centralne władze w Rosji Towarzystwa Akcyjnego „Casino” (do spraw budowy w Łodzi wielkiego atelier i miasteczka filmowego oraz rozbudowy tutejszych kinematografów „Casino”, „Odeon” i „Sfinks”, a także budowy kolejnych) 714
- [359] 1914, Łódź (?) – wiersz Juliana Tuwima *Z kinematografu* 718
- [Dodatek] 720

[Wprowadzenie]

W poprzednich dwóch tomach *Świata zza mgły*¹ pojęcie „sezonu filmowego” zakreślałem konwencjonalnie (ale wychodząc od faktu zainaugurowania latem 1911 roku w miarę regularnej produkcji polskich filmów fabularnych) na drugą połowę (począwszy od 1 lipca) danego roku (czy to 1911, czy też 1912) i pierwszą (do 30 czerwca włącznie) następnego. W niniejszym, trzecim tomie postanowiłem to zmodyfikować, „przedłużając” sezon 1913/1914 dokładnie o miesiąc. Od sierpnia 1914 roku polskim życiem filmowym zaczęła bowiem rządzić wielka polityka, a ściślej – przełomowe dla dziejów Polski (i nie tylko) wydarzenia pierwszej wojny światowej. Co prawda tom ten mógłbym zamknąć – tak jak i poprzednie – z końcem pierwszej połowy 1914 roku (ze względu na zamach w Sarajewie, do którego doszło w niedzielę, 28 czerwca), ale dopiero w końcu lipca (w Austrii) i na przełomie lipca i sierpnia (w Rosji i Niemczech) zaczęło obowiązywać prawo wojenne w związku z wypowiedzeniem w niedzielę, 26 lipca przez Austro-Węgry wojny Serbii i – w ślad za tym – z wybuchem na początku sierpnia pierwszej wojny światowej². Jak wspominała Pola Negri, od początku wiosny aż do końca lipca 1914 roku co prawda *większość państw europejskich szykowała się do wojny, jednak nikt nie wiedział gdzie i kiedy wybuchnie*. – *W Warszawie, jak i gdzie indziej, szerzyły się najrozmaitsze pogłoski, ale większość z nas nie miała pojęcia, co się święci*³. Od momentu wybuchu pierwszej wojny światowej „sezony filmowe” w Polsce zaczęły być nieregularne⁴.

„Wydłużenie” sezonu 1913/1914 o jeden miesiąc w niewielkim stopniu wpłynęło na prawie dwukrotnie większą objętość niniejszego tomu *Świata zza mgły* w stosunku do obu poprzednich; także szersze wykorzystanie przeze mnie źródeł – zwłaszcza prasowych, które na skutek systematycznie postępującej ich digitalizacji są coraz dostępnejsze w internecie – nie miało pod tym względem znaczenia decydującego. Głównym powodem tej tak znacznej objętości niniejszego tomu jest wielka dynamika rozwoju zarówno ogólnoswiatowej kinematografii jak i życia filmowego na ziemiach polskich w ostatnim roku przed wybuchem pierwszej wojny światowej, adekwatna do ówczesnego ogólnego stopnia poziomu cywilizacyjnego – społecznego, kulturowego oraz ekonomicznego; po wybuchu pierwszej wojny światowej aż po dziś dzień świat *homo sapiens* – pomimo ciągłego rozwoju techniki – nigdy już nie zdołał tamtego poziomu osiągnąć. Nieprzypadkowo ludzie, którzy mieli szczęście żyć w tamtej epoce i zarazem pecha doświadczyć następnej konstatowali, że z chwilą wybuchu pierwszej wojny światowej bezpowrotnie skończyła się *La belle époque*... Roman Brandstaetter w pięknym wierszu pod tytułem *Pamiętam...* tak wspominał owe „piękne czasy”⁵:

*Pamiętam jeszcze lampy naftowe
I lampy gazowe,
I pierwsze telefony,
I pierwszy samochód,
I pierwsze żarówki,
I pierwszy kinematograf,
I katastrofę „Titanica”⁶,
I konne tramwaje*

A przecież autor tego wiersza w 1914 roku ukończył ledwie osiem lat⁷, podczas gdy na przykład moja macierzysta babcia Marjanna z Piaskowskich (później – po mężu, Romanie – Szulcowa) miała już lat dwadzieścia jeden, a zmarła w roku moich dwudziestych urodzin – 1978. Wprowadzam ją zaś tutaj, ażeby podkreślić swój osobisty stosunek do tamtej epoki (jak się okazuje wcale nie takiej odległej), znanej mi zresztą nie tylko z opowieści babci, ale i z zachowanych szczęśliwie do dnia dzisiejszego strzępów naświetlonych wówczas taśm filmowych, których wyświetlanie pozwala nam obcować z owym – jak to ujął w kwietniu 1914 roku Marian Stępowski – „cieniem nieśmiertelności”⁸, „cieniem” „zaklętym” nie tylko w ówczesnych filmach fabularnych, lecz także – i to przede wszystkim – w dokumentalnych,

na czele z kronikami takimi, jak zwłaszcza periodyki filmowe „Pathé” i „Gaumonta”. Oto na przykład spis treści zachowanego w zbiorach Filmoteki Narodowej w Warszawie i często przez nią pokazywanego na różnych przeglądach jako bardzo typowego dla gatunku ówczesnej kroniki filmowej czterdziestego drugiego numeru „Tygodnika Gaumont” (tytuł oryginalny: „Gaumont-Actualités”) z października 1913 roku⁹:

1. *Moda w Paryżu*; 2. *Podróż prezydenta [Raymonda] Poincaré¹⁰ do Hiszpanii*; 3. *Vernon (Francja) – Wyścig automobilowy w Gaillon*; 4. *Salt Lake City (USA) – Wyjazd „Proroków gór”*; 5. *Solano (USA) – Wykupywanie działek pod nowe miasto*; 6. *Harford (USA) – Zdjęcie z katastrofy kolejowej*; 7. *Buenos Aires – „Fram” [Roalda] Amundsena wyrusza w podróż do bieguna [południowego – przyp. J.C.]¹¹*; 8. *Monachium – Święto październikowe¹²*; 9. *Lipsk – Pomnik bitwy narodów¹³*; 10. *Sztokholm – Dzień dzieci – doroczne święto ludowe*; 11. *Karykatura tygodnia – rys. R. L. Leonarda „Wszyscy tańczą tango”¹⁴*.

I rzeczywiście, w drugiej połowie 1913 i pierwszej 1914 roku tango tańczyli niemal wszyscy na całym świecie oplecionym przez taśmę filmową, która „pozwoili robociarzowi po pracy, miast zagłuszać się kieliszkiem wódki, poznawać nieznane mu światy, historię, kulturę, piękno, zmusiła go niejako do myślenia i podniosła zarazem jego wymagania socjalne”¹⁵. W tym samym czasie – jak wspominał Karol Irzykowski w swej *Dziesiątej Muzie*, myląc szczegóły, lecz oddając istotę sprawy – tuż przed wojną zdawało się, że literaci opanują kino. Anonimowi korsarze pisujący scenariusze dla przedsiębiorstw filmowych zmęczeni się już nieco plądrowaniem po skarbnicy literatury. Zwrócono się do twórców żywych, obiecywano sobie pewne korzyści kupieckie po tym, gdy się zaczną klientom podawać delikatniejszy towar. Tak dalece kino zaczęło się już wówczas różniczkować. [Gabrielle] D’Annunzio napisał „Cabirię”, film wysławiający potęgę Romy, film bardzo dobry mimo patetycznych, długich napisów, które niejednego raziły¹⁶. W Niemczech rzucono hasło: „Dichter heraus!”¹⁷. Gerhart Hauptmann sam przerobił swoją „Atlantyde” na film i reżyserował ją¹⁸ – bez większego powodzenia. [Artur] Schnitzler przerobił na film swój dramat „Miłostka”¹⁹ – podobno również nie wskórał wiele. Większy sukces miał [Hanns Heinz] Ewers ze swoim „Studentem z Pragi”²⁰. [Max] Reinhardt wyreżyserował dla kina „Sen nocy letniej” w przeróbce Ewersa²¹ i „Wyspę umarłych”²². Grupa poetów wydała księgę scenariuszy. – Ten rozwój przerwała wojna²³.

Także we Francji bardzo znacznie rozwinęła się – skądinąd dość żywa niemalże od samego początku istnienia kinematografu (a zatem, w tym przypadku, inaczej niż w Niemczech) –

współpraca wybitnych artystów reprezentujących sztuki tradycyjne oraz najprzedniejszych intelektualistów z filmem. Ton w tym zakresie nadawali awangardziści wszelkiej maści, na czele z Wilhelmem Apolinarem Kostrowickim, znanym jako Guillaume Apollinaire²⁴; w redagowanym przezeń w latach 1913-1914 piśmie „Les Soirées de Paris”²⁵ „wprowadzono po raz pierwszy w poważnej prasie literackiej samodzielny dział krytyki filmowej”, powierzając go znanemu z propagowania kubizmu krytykowi i historykowi sztuki Maurice Raynalowi²⁶.

Tymczasem zaś na ziemiach polskich „jeszcze w 1914 roku, jak wykazywały ankiety, zamożne sfery mieszczańskie i świat literacko-artystyczny unikały kina. Jedni czynili to przez snobizm, bo nie wypadało chodzić na te wulgarne widowiska, na których widzowie z ludu z zachwytem i z dużą swobodą przyjmowali niewybredne komedie i farsy, ponure dramaty psychologiczne lub erotyczno-salonowe melodramaty odznaczające się zbytnią pikanterią, a nawet zawierające sceny niemal pornograficzne, jak to pokazywano szczególnie w filmach duńskich. Przedstawiciele zaś sfer literackich i teatralnych uważali, że kino, które coraz bardziej się rozpowszechnia, zabija teatr i też stronili od kina”²⁷. „A jeśli chodzili – to cichaczem, jak Stefan Żeromski i poeta Jan Lemański”, a także „inni intelektualiści, chociaż zupełnie się tym nie chwalili”. Mimo to jednak „niektóre bardziej odważne i samodzielnie myślące jednostki wystąpiły na forum publicznym z obroną kinematografu” – i „tak zaczęła się polska dyskusja o zagadnieniach estetycznych kina, łącząc się z głosami intelektualistów francuskich w walce o prawa dla sztuki filmowej”²⁸. Z ówczesnych polskich periodyków pierwszym poważniejszym, w którym od początku 1914 roku zaczęły pojawiać się systematycznie własne obszerniejsze omówienia utworów filmowych był krakowski tygodnik „Nowości Ilustrowane”, gdzie w rubryce „Głosy publiczne” znajdujemy nie tylko streszczenia poszczególnych filmów, ale też niekiedy połączone z krótkimi informacjami o aktorach i reżyserach próby oceny tych widowisk²⁹.

Jak napisała Dobrochna Dabertaum, „kinematografia polska okresu zaborów, zróżnicowana sytuacją polityczną, gospodarczą i prawną, w oczywisty sposób uwzględniać musiała wymagania rynkowe zaborców. Ale jednak rozdzielona granicami stanowiła jedność, dzięki scalającej mocy kultury i wspólnego języka”³⁰. A według Małgorzaty Hendrykowskiej, łącznie „na terenie trzech zaborów [...], przy ... niepełnych i niezadowolających danych można ... udokumentować istnienie z górą trzystu kin stałych”³¹, przy czym nie tylko większe miasta (Warszawa, Łódź, Lwów, Kraków, Poznań), ale i mniejsze „posiadały przed r. 1914 duże kina” – stwierdził Władysław Jewsiewicki, podając za przykłady w zaborze pruskim Bydgoszcz (kino „Kryształ Pałac”

na 750 miejsc), w rosyjskim Lublin (kino „Oaza” na 1000 miejsc, od 1911 roku czwarte z kolei po „Theatre Optique Parisien” z 1908 roku, „Modern” z 1910 roku i „Venus” z 1911 roku)³², a w austriackim Tarnów z dobrze znanym nam kinem „Marzenie”³³ na 650 miejsc³⁴.

Pomimo znacznej autonomii jaką cieszyli się Polacy w austriackim Królestwie Galicji i Lodomerii, „sercem dla krwiobieg polskiego” – i to we wszystkich dziedzinach życia społecznego – była jednak rosyjska Kongresówka, na czele ze swoją stolicą, Warszawą, zarazem największym ze wszystkich miast polskich, i z fantastycznie – w stylu iście „amerykańskim” – rozwiniętą w wielkoprzemysłową metropolię Łodzią. W piątek, 24 kwietnia 1914 roku na pierwszych dwóch stronach dziewięćdziesiątego trzeciego numeru „Nowej Gazety Łódzkiej” ukazał się artykuł *Ludność Królestwa Polskiego*, omawiający najbardziej wówczas aktualny *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, zainicjowany i wydany przez grono osób pod głównym kierunkiem p. Władysława Grabskiego*³⁵, prezesa sekcji społeczno-ekonomicznej warszawskiego Biura pracy społecznej. – [...].

Powierzchnia Królestwa Polskiego – czytamy w owym artykule – wynosi 126.955 kilometrów kw., czyli w stosunku do Rosji Europejskiej 2,6 proc., w stosunku zaś co do całego państwa rosyjskiego 0,58 proc. [...].

Łącznie z Galicją i Szląskiem Cieszyńskim (blisko 81 tys. kilm. kw.) oraz zaborem pruskim (blisko 72 tys. kilm.) obszar etnograficzny polski wynosi 279.597 kilm. kw. [...].

Ludność Królestwa przed trzema laty [czyli w 1911 roku – przyp. J.C.] wynosiła 12.467.300 mieszkańców. Stanowi to 10,3 proc. ludności Rosji Europejskiej i 7,4 proc. ludności całego państwa. Ogółem zaś na zaznaczonym powyżej obszarze etnograficznym polskim mieszka 26.666.126 ludzi, w tem 65 proc. polaków. – [...].

Podział ludności [Kongresówki – przyp. J.C.] podług wyznań wynosi w r. 1909: katolików 9.001.349, czyli 75,42 proc., marjawitów 73.033 czyli 0,61 proc., prawosławnych 476.845, t.j. 4 proc., protestantów 634.649, t.j. 5,32 proc., żydów 1.747.655, czyli 14,64 procent. – [...].

Podział ludności Królestwa według narodowości daje cyfry następujące: polaków 8.957.700, litwinów 411.400, rosyjan 836.600, Niemców 539.800, żydów 1.680.600. [...].

Liczba ludności polskiej na całym obszarze etnograficznym polskim, łącznie z innymi polakami mieszkającymi w trzech państwach, wynosi obecnie 19.293.370 polaków.

[...] Zaznaczyć należy, iż pewna ilość żydów podała narodowość rosyjską. Wśród urzędników jest rosyjan 37%, czyli dziesięć razy tyle, ile wynosi procent tej ludności w Królestwie.

[...]. W przemyśle włóknistym³⁶ zajmują Niemcy wyjątkowo wybitne miejsce.

Co do Żydów, to daje się zauważyć stały wzrost bezwzględny i względny tej ludności w Królestwie.

Wcześniej, w poniedziałek, 20 kwietnia 1914 roku na trzeciej stronie swojego osiemdziesiątego dziewiątego numeru „Nowa Gazeta Łódzka” w notatce (:) *Ludność Warszawy. Z Warszawy* poinformowała, że według ostatniego zeszycu „Prac wydziału statystycznego magistratu m. Warszawy” ludność Warszawy na dzień 14 stycznia 1912 roku [niedziela (1 stycznia według oficjalnie obowiązującego w ówczesnej Rosji stylu juliańskiego) – przyp. J.C.] wynosiła 821.369 ludzi, w tym mężczyzn 395.673 czyli 48,2 procent i kobiet 425.696 czyli 51,8 proc. Według wyznania [...]: katolików 469.556, marjawitów 1846, ewangelików 14.881, kalwinów 2465, prawosławnych 32.947, Żydów 297.977, a w środę, 22 kwietnia 1914 roku na trzeciej stronie dziewięćdziesiątego pierwszego numeru tego samego łódzkiego dziennika wydrukowano taką oto notatkę zatytułowaną *Ludność miast w gub. piotrkowskiej. Z Królestwa*:

W dniu 24 stycznia r. 1913 [piątek – przyp. J.C.] ludność miast w gub. piotrkowskiej położonych przedstawiała się w cyfrach następujących: Piotrków – 40.147 mieszkańców, Będzin – 55.013 mieszk., Brzeziny – 17.108 mieszk., Zgierz – 21.531 m., Łask – 6.800 m., Łódź – 469.882 m., Noworadomsk – 17.887 m., Pabjanice – 47.898 m., Sosnowiec – 120.821 m., Tomaszów [Mazowiecki] – 36.688 m., Rawa – 9.137 m. i Częstochowa – 89.557 mieszkańców. Razem w 12 wymienionych miastach posiada gubernja piotrkowska 933.169 ludności.

Miesiąc przed tymi wykazami, na trzeciej stronie sześćdziesiątego ósmego numeru „Nowej Gazety Łódzkiej” z wtorku, 24 marca 1914 roku została podana następująca *Statystyka ludności m. Łodzi*:

Na zasadzie ksiąg meldunkowych biura adresowego, jak również na podstawie ksiąg registryjnych znajdujących się w magistracie łódzkim, udało się ustalić statystykę ludności m. Łodzi w roku 1913.

W końcu roku ubiegłego Łódź liczyła ogółem 487.995 mieszkańców, prócz ludności zamieszkałej na przedmieściu Bałutach i Żubardziu (120.000), które choć stanowią z miastem jedną całość, to jednak pod względem administracyjnym należą do gminy Radogoszcz. Liczba stałych mieszkańców wynosi 224.673, niestałych – 263.322.

W liczbie ogólnej katolików jest 126.190, prawosławnych 4.192, marjawitów 32.224, baptystów 3.103, Żydów 114.492 [...]³⁷.

Przyrost ludności w porównaniu z latami ubiegłymi bardzo szczupły. W roku 1912 wynosił on 28.776 dusz, w roku 1913 – 18.113. – Szczupły ten przyrost daje się objaśnić tem, że wskutek kryzysu i strajków w roku ubiegłym wielu mieszkańców opuściło Łódź lub wskutek drożyny mieszkań przemieszkują poza terenem miasta.

Ostatnia przed wybuchem pierwszej wojny światowej *Statystyka ludności Łodzi* znajduje się w sto pięćdziesiątym dziewiątym numerze „Rozwoju” z czwartku, 16 lipca 1914 roku:

Według najświeższych urzędowych danych statystycznych liczba mieszkańców Łodzi przedstawia się w cyfrach następujących: stałych 120.684, niestałych 368.387, poddanych zagranicznych – 11.387; ogółem ludność Łodzi wynosi 500.458 osób.

Według wyznań: katolików – 251.051, prawosławnych – 6.923, ewangelików – 62.873, żydów – 163.799, maryawitów – 1.860, baptystów – 1.599, innych wyznań – 966.

Przy podziale językowym statystyka przedstawia się następująco: język polski uważa za ojczysty 254.815 osób, żydowski – 162.392, niemiecki – 75.431, rosyjski – 7.007, litewski – 31 i inne 1.082.

„Tuż przed wybuchem I wojny światowej w ponadpółmilionowej Łodzi (liczącej wraz z Bałutami 630 tys. mieszkańców) działało co najmniej 14 kin, w tym dwa luksusowe kinoteatry, trzy kinematografy uznawane za pierwszorzędne oraz co najmniej dziewięć mniej prestiżowych lokali organizujących za opłatą projekcje filmowe”³⁸. Iluzjony te – jak wszystkie inne na obszarze Rosji – miały przynosić spore zyski caratowi, bowiem w roku 1914 planowano w Petersburgu wprowadzenie zmian „w sposobie opodatkowania kinematografów [...]. Proponowano do opłaty dzierżawnej dodać tzw. podatek przemysłowy od liczby miejsc w kinematografach. W tym celu gubernator piotrkowski polecił podać dokładne dane dotyczące liczby kin w Łodzi i miejsc w poszczególnych iluzjonach. Projektu tego nie zrealizowano. Na przeszkodzie stanęła wojna”³⁹.

O ile dzięki monografiom Hanny Krajewskiej⁴⁰ i Łukasza Biskupskiego⁴¹ ilość i dzieje łódzkich kinematografów w ostatnich latach przed wybuchem pierwszej wojny światowej są nam na ogół dobrze znane, to póki co „niestety nie dysponujemy wiarygodnymi danymi na temat liczby kin w Warszawie”⁴² – i to nie tylko w tym okresie; z przyczyny tyleż prostej, co zdumiewającej: dotychczas jeszcze nie powstała solidna praca historyczna na temat warszawskiego życia filmowego. A dzieło takie mogłoby być pasjonujące, bowiem wiadomo, że oprócz wielkich, luksusowych, reprezentacyjnych kinoteatrów, jak na przykład prowadzona przez W. Mańkowskiego „Panorama Cinéma”⁴³, w „syrenim grodzie” istniały takie prymitywy

jak jeden z iluzjonów w żydowskiej dzielnicy Warszawy, zapamiętany przez urodzonego w tym mieście w piątek, 22 listopada 1901 roku (zmarł 27 maja 1983 roku w Santa Monica w Kalifornii) Józefa Lejtesa, najwybitniejszego polskiego filmowca okresu międzywojennego⁴⁴, jako mała, brudna, duszna salka *na jakieś dwie setki amatorów, która mieściła się na pierwszym piętrze [domu] przy ulicy Dzikiej*. Wzmiankę temu kinu, które miało *bardzo szumną nazwę „KAK W PARYZIE” (Jak w Paryżu)*⁴⁵, poświęcił także znakomity historyk polskiej kinematografii Władysław Jewsiewicki⁴⁶ pisząc, że w warszawskiej „dzielnicy żydowskiej, przy ul. Dzikiej 12, powstało kino o niecodziennej, a mocno atrakcyjnej nazwie »Kak w Paryżu«. Nazwę rosyjską namalowano polskimi literami. Było to pierwsze kino w tej dzielnicy”⁴⁷, ale konkretnie od kiedy do kiedy działało i jakie były jego dzieje oraz jaki miało repertuar – nie bardzo wiadomo...

W zaborze rosyjskim poza Kongresówką, na ziemiach tak zwanych zabranych dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów największym, a przy tym o na ogół polskim charakterze miastem było Wilno, gdzie funkcjonowały dwa kina należące do R. Sztremera („Teatr Familijny” i „Oaza”) oraz konkurujący z nimi kinematograf „Bronisława”, a nadto iluzjony „Miniatura” i „Eden” oraz „Kinoteatr Artystyczny” „mieszczący się w budynku Klubu Miejskiego i cukierni »Zielonego Sztralla« przy Prospekcie Świętojerskim 22”. Ponadto filmy wyświetlano „w Teatrze Kinematograficznym »Komfort« (Prospekt Świętojerski 11) – naprzeciw popularnej cukierni Sztralla, w przerobionym z sali teatralnej kinie »Répôs« [...], a także w cieszącym się złą sławą – stojącym w Ogrodzie Botanicznym teatrzyku letnim »Variété«. Kinematograf pojawiał się w nim obok naśladowców głosów, zespołów muzycznych czy kabaretów”⁴⁸.

Andrzej Romanowski oraz Roman Włodek ustalili, że „prasa wileńska sprawom filmu prawie wcale nie poświęcała uwagi. Właściwie wszystkie zawarte w niej informacje były opłaconymi przez właścicieli kin anonsami. Na ich podstawie udało się jednak zrekonstruować podstawowe fakty” z życia filmowego w Wilnie przed wybuchem pierwszej wojny światowej. „W Wilnie – w proporcji do liczby ludności – było stosunkowo dużo kin. Ale tym co wzbudza największy podziw była własna lokalna produkcja, głównie dokumentalna. Filmy te stanowiły coś w rodzaju kroniki miasta, utrzymywały najciekawsze miejsca oraz najważniejsze uroczystości: przeglądy wojsk, procesje, wyścigi czy pogrzeby. Błyskawicznie, niekiedy już następnego dnia po nakręceniu trafiały na ekran (co przy poziomie ówczesnej techniki stanowiło pewien problem), dając w ten sposób świadectwo nowoczesnego myślenia o kinie. Można jedynie żałować, że żaden z ówczesnych wileńskich filmów nie został dotychczas odnaleziony”⁴⁹.

Z kolei w zaborze austriackim kin było za dużo⁵⁰, zwłaszcza w stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii – Lwowie, gdzie w 1914 roku na około dwieście tysięcy mieszkańców działało ponad dwadzieścia kinematografów⁵¹. Jak napisała Barbara Gierszewska, „w latach 1905-1917 na cele kinowe zostało zaadaptowanych we Lwowie 21 sal o różnej lokalizacji, wybudowano dwa kina, wyświetlano filmy, które oglądała publiczność wiedeńska i krakowska. Kiniarze lwowscy już wówczas rozumieli, że *inteligencja idzie na film nie tyle długi, co ciekawy swoją treścią, wartością wewnętrzną, a prostsza publiczność garnie się do kinoteatrów krwawych, oszalałych morderstwami, kipiących od łez i śmierci*. – [...]».

Standard lwowskich kin nie odbiegał od przeciętnego. Wiele mieściło się w podwórkach, a przerabiane z oficyn, wozowni, sklepów, kawiarenek, upadających hotelików, miały sale na ogół długie i wąskie. Wewnątrz przeważały gołe ściany, ale bywały też ozdabiane na wzór sal teatralnych, przeważnie tanio i w złym guście. Do rzadkości należały kina luksusowo urządzone, jak działające od 1910 »Apollo« w pięknej sali Galicyjskiego Towarzystwa Muzycznego oraz »Casino de Paris«, funkcjonujące od 1911 r. w lokalu *variétés* przy Hotelu Berlińskim.

Poza »Grażyną«, która stanowiła element architektury miasta, pozostałe kina w przysposobionych budynkach pozbawione były jakichkolwiek walorów tego typu. Wszystkie jednak wpływały na wygląd miasta i stanowiły ważny element urbanistyczny. Tworzyły znane w mieście punkty, w których po południu i wieczorami, szczególnie w soboty, niedziele i święta, przebywały tłumy ludzi. Gabloty i szafki wystawowe pełne fotosów i plakatów, transparenty nad wylotami ulic, nad wejściem, na balkonach pobliskich domów, a w późniejszym okresie także reklamy świetlne, niewątpliwie ożywiały miasto, tworzyły jego modny *image*. Tym bardziej, że po seansie w kinie »lepsz« publiczność dopiero rozpoczynała wieczór, przenosząc się do kawiarni, restauracji, teatryku. Widzowie mogli również korzystać z gościnności bufetów kinowych, które funkcjonowały od założenia [w 1905/1906 roku – przyp. J.C.] pierwszego stałego kina [»Cinephon« – przyp. J.C.] przy ul. Szajnochy 5.

Powstające w większości około 1912 r. kina próbowały upiększać wnętrza i prześcigały się w pomysłach reklamowych. Wpłynął na to niewątpliwie rosnący z roku na rok nawyk chodzenia do kinematografu. Ale nie brakło prób przeciwdziałania popularności nowego zjawiska. Prasa publikowała sporo notatek pełnych niepokoju z powodu ekspansji kinoteatrów, uważanych za siedlisko demoralizacji, co deprecjonowało pozycję filmu na drodze do kultury. Orędownicy sprawy publicznej jako *antidotum* przeciwko kinom jeszcze długo uważali

wzniesienie (za pieniądze podatników) teatru ludowego. Przekonywali, że jest to jedyne rozwiązanie, by uchronić ludność przed »zgnilizną moralną« nowej rozrywki. Publiczność pozostała jednak wierna kinematografom, choć długo jeszcze musiała znosić zaduch ciasnych sal, psujące się projektory i »zrudziałe filmy«⁵².

W tym samym czasie, krótko przed wybuchem pierwszej wojny światowej, we Lwowie rozpoczęła aktywną „działalność rada oświatowo-społeczna pod nazwą Kuratoria Kinematografów Naukowych i Pouczających”⁵³. Jak stwierdził profesor Bolesław Włodzimierz Lewicki – rodowity „lwowiak”, współtwórca polskiej filmologii – „w odróżnieniu od Warszawy, która była miastem nastawionym na żywą działalność filmową, na filmy, na scenariusze, na prace aktorskie, na to co byśmy nazwali warsztatem filmowym, Lwów był miastem małym. Przed I wojną światową był jedyną konkurencją Warszawy, ponieważ to była niemiecka strefa Polski. Poznań się nigdy nie zdobył na to i we Lwowie zgrupowały się wszystkie akcje tak zwanej niemcoidalnej części Europy, podczas gdy część frankoidalna była reprezentowana przez Warszawę”⁵⁴.

Także w Krakowie „początkowo wyświetlano filmy tylko w wersji niemieckiej, a posługiwanie się napisami polskimi stanowiło wyjątek i było specjalnie w reklamach podkreślane. Prasa krakowska kilkakrotnie podejmowała kampanię o wprowadzenie napisów w rodzimym języku – w latach 1912, 1914 i 1917”, jednak „producenci i biura wynajmu filmów sprzeciwiały się generalnemu rozwiązaniu tego problemu”⁵⁵. Również tak samo jak we Lwowie, pod Wawelem *boom* kinematograficzny rozpoczął się w 1912 roku i do wybuchu pierwszej wojny światowej trwał w najlepsze; na przykład „w drugiej połowie 1913 r. [...] powstaje »Kinetofon Edisona«, kino »Nowości«, kino »Sokół« w Podgórzu, kinoteatr »Wisła« i teatr świetlny »Żłuda«, w miejscu dawnego »Kinetonu«”⁵⁶.

Według Karola Estreichera *miasta galicyjskie zawsze były ospałe, leniwe, bez światła, bez pragnień rozrywek szlacheckich. Takimi były, takimi są i na długo będą. Najmniejsze miasteczko Królestwa wyżej stało od Przemyśla, Rzeszowa, Tarnowa, Jasła lub Sącza, nad którymi unosi się tuman ciemnoty*⁵⁷. Te polsko-żydowskie lub polsko-żydowsko-ruskie/ukraińskie ośrodki w Galicji opanowane były przez drobnomieszczaństwo⁵⁸ pielęgnujące jakże charakterystyczny dla siebie obskurantyzm moralno-światopoglądowy. Mimo to jednak życie filmowe na co dzień nie odbiegało tam w zasadzie od tego, jakie się wówczas toczyło na zurbanizowanych obszarach dwóch innych zaborów, a bodajże i całej w ogóle Europy. Grażyna i Marek Halberdowie stwierdzili zatem, że przed pierwszą wojną światową we wschodniogalicyskim Przemyśle

i zachodniogalicyskim Rzeszowie „repertuar kinowy był zbliżony do ogólnokrajowej normy [...]. W przypadku komedii i dramatów, w reklamie zwracano uwagę na wystawność inscenizacji, tempo akcji czy obecność, jak to wtedy pisano, »superkomicznych spięć«. Pośrednio o »wartości« dzieła świadczyły rozmiary i krój czcionki, jaką drukowano ogłoszenie. [...] Entuzjazm widowni budziły [...] wartka akcja, intrygujące perypetie bohaterów, zwłaszcza gdy rozgrywały się w dalekim, egzotycznym świecie (stąd m. in. popularność łzawych romansów z Astą Nielsen). W prasie obu miast [znaleźć] można było ... takie np. notki reklamowe: *Sensacya światowa, niezrównana akcja, miłość arystokratki, Owoc grzechu! Sensacyjny dramat!! Miejsce akcji Moskwa i w cyrku!!!* i wiele innych [...]. – Podobne chwytły reklamowe spotykały się często z protestami bardziej pruderyjnej publiczności. [...].

[...]. Oburzenie budziły też treści ulotek rozdawanych przechodniom przez portierów kinowych. Tak było m. in. w przypadku plakatu, na którym wydrukowano ... niezbyt wyszukany utwór wierszem:

*Najdroższym bratem jest mi nóż,
Kochanką smukła gilotyna.
Ach, któż mnie ucałuje, któż?
Jak nie stalowa ta dziewczyna.*

[...]. – Dużą popularnością – podsycaną reklamą – cieszyły się w obu miastach wytwory rodzimej kinematografii i to niezależnie od ich poziomu artystycznego i technicznego. – [...].

W okresie powstawania stałych kin przez łamy prasy obu miast przetoczyła się fala polemik dotyczących miejsca filmu w kulturze, jego roli wychowawczej (czy raczej antywychowawczej) oraz możliwości wykorzystania filmu w procesie dydaktycznym. Jej echo stanowi seria artykułów i listów od czytelników. [...] Nasilenie tej dyskusji było o wiele większe niż w innych miastach, przy czym ton wypowiedzi w Przemyśle był zasadniczo zgodny z tym, co pisano wówczas na ziemiach polskich i w krajach sąsiednich. [...]»⁵⁹.

Jak już we wprowadzeniu do pierwszego tomu niniejszej pracy⁶⁰ wyjaśniałem, w zaborze pruskim kinematografia polska *sensu stricto* nie istniała. „Filmowy rynek Wielkopolski, Pomorza i Śląska podporządkowany był całkowicie potężnemu centrum w Berlinie. W Poznaniu działały jednak agentury biur wynajmu m. in. »Pathé Frères«. [...] Poznań miał około 10 kin, Wielkopolska około 30, Śląsk – 50»⁶¹, przy czym „większość kin na Pomorzu czy Śląsku znajdowała się w rękach niemieckich»⁶².

Oczywiście w niemieckiej kinematografii, podobnie jak i w każdej innej dziedzinie życia, istniał *Ordnung*; ale dopiero od 1912 roku, kiedy „została ... zawarta konwencja między związkiem producentów i dystrybutorów, regulująca wynajem kopii filmowych”⁶³.

Jak ustalili Małgorzata i Marek Hendrykowsy, w Poznaniu „premiery najbardziej spektakularnych filmów odbywały się w dwóch największych i najnowocześniejszych wówczas urządzonych kinoteatrach »Pałacowym« i »Rezydencyjnym«. O ile jednak właściciel »Pałacowego« Franciszek Dymarski posiadał ambicje uczynienia z programu kinowego czegoś więcej niż tylko zlepkę sensacji i rozrywki, o tyle Franciszek Dreżewski, niezmiernie ekspansywny i przedsiębiorczy właściciel »Rezydencyjnego« (a także kinematografu przy ul. św. Marcina 18), stawiał zdecydowanie na kasę. To w »Rezydencyjnym« można było zobaczyć: *Ofiarę Mormona*, *Grzeszną miłość*, *Drogę cierpień kobiety*, *Niebezpieczeństwa wielkich miast* i *Ofiarę Ewy*. Właściciel »Rezydencyjnego« popadał też najczęściej w krótkie i nieszkodliwe konflikty z policją, kończące się zazwyczaj zdjęciem jakiegoś obrazu z ekranu. Natomiast Franciszek Dymarski pierwszy zaczął pokazywać regularnie w programie kina kroniki i aktualności filmowe, na razie wyłącznie francuskie »Pathé Journal« i »Eclair Revue«”⁶⁴.

W sezonie 1913/1914 na ziemiach polskich, jak na całym świecie, sztuka filmowa rozwijała się dwutorowo – jako niema (z towarzyszącą jej muzyką graną w czasie projekcji „na żywo”) oraz dźwiękowa (z synchronicznym do obrazu dźwiękiem nagrany mechanicznie i odtwarzany z walców fonografu lub płyt gramofonowych bądź patefonowych). Co prawda znano już wówczas sposoby fotograficznego zapisu dźwięku na taśmie filmowej, wynalezione w 1911 roku przez Svena Asona Berglunda⁶⁵, a w 1912 przez dwóch (niezależnie od siebie) Polaków – Jana Gizego i Eustachego Białoborskiego⁶⁶, ale minęły one wtedy bez większego echa, jako że od przełomu lat 1907/1908 do wybuchu wojny w roku 1914 w kinie światowym trwała ofensywa dźwięku zapisywanego i odtwarzanego w sposób mechaniczny. Jak pisał o tym Jerzy Toeplitz, „głównymi bohaterami” owej ofensywy „byli: Léon Gaumont we Francji i Oskar Messter w Niemczech. W Anglii niemal każdy producent realizował pewną część swych filmów jako dźwiękowe, a nowe systemy dźwiękowe pojawiały się niemal corocznie. Wreszcie, dopiero wtedy, [Thomas Alva] Edison udostępnił odbiorcom swój aparat nazwany teraz »kinetofonem«, który zyskał sobie zwolenników, poza Stanami Zjednoczonymi, w Wielkiej Brytanii i w Rosji”⁶⁷.

Trzy lata wcześniej, w roku 1910, połączenie kinematografu z gramofonem zostało przez jego wynalazcę Léona Gaumonta uznane za nadające się do eksploatacji i „na uroczystym

pokazie w Akademii Nauk w Paryżu mogli widzowie podziwiać filmy mówione, zrealizowane przy pomocy aparatu zwanego »Chronophone«. [...]. Zgodność dźwięku i obrazu była absolutna. Od roku 1911 rozpoczęła się publiczna eksploatacja filmów dźwiękowych [...]. Gaumont sprzedał również pewną ilość swoich aparatów za granicę i zawarł porozumienie z niemieckim producentem Messterem, który nieco wcześniej wypuścił na rynek swoją aparaturę dźwiękową »Biophone«. [...]. Film dźwiękowy w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej uzyskał sobie prawo obywatelstwa [...].

Messter produkował dużo filmów dźwiękowych, i to rozmaitych rodzajów. Najczęściej były to sceny operowe lub operetkowe albo obrazowe inscenizacje piosenek. Największa gwiazda niemieckich ekranów, Henny Porten, debiutowała w roku 1910 wraz z siostrą Różą w śpiewanym filmie *Meissenowska porcelana* [*Meissner Porzellan* – przyp. J.C.]. [...]. Messter stosował w swych operowych obrazkach swoistego rodzaju *dubbing* [...]. Zamiast ojca Henny Porten – Franza Portena – śpiewał najczęściej ... Enrico Caruso. [...].

Repertuar Gaumonta był podobny. I tu dominowały obrazki operowe, chociaż pojawiały się także krótkie skecze i farsy pisane przez znanych aktorów kabaretowych. [...].

Podstawowym mankamentem filmów dźwiękowych tego okresu była ciągle jeszcze słaba siła głosu. [...] – Drugim [...] i decydującym o niepowodzeniu całej imprezy brakiem była niemożność tworzenia dłuższych i bardziej nowoczesnych technicznie filmów. To są już czasy sukcesów duńskich i włoskich, czasy filmów pełnometrażowych i techniki zdjęciowej opierającej się na zasadzie zmiany planów. A w dźwięku obowiązuje zasada przystosowania obrazu do rozmiarów płyty gramofonowej, której czas trwania nie przekracza przeciętnie 10 minut. Nie istnieją jeszcze wtedy mikrofony i aparat rejestrujący dźwięk znajduje się tuż obok aktorów. Nie wolno im się ruszać [...], a o plenerze oczywiście nie ma mowy. W rezultacie filmy dźwiękowe prezentują się od strony wizualnej bardzo nieciekawie [...]. Są to [...] dodatki do podstawowej części programu, jaką jest niemy, wieloczęściowy dramat. Najdłuższy dźwiękowy film Messtera, zrealizowany dzięki specjalnemu systemowi zamiany płyt gramofonowych, ma 20 minut projekcji. [...]. Przejycia artystyczne w kinie dawały widzowi sprzed 1914 roku tylko i wyłącznie filmy nieme”.

Ponadto istniał „opór wielu właścicieli kin przeciwko wprowadzeniu motorków do aparatów projekcyjnych”, gdyż „zarówno »chronophone« Gaumonta, jak »biophone« Messtera, jak »kine[to]phone« Edisona, jak wreszcie angielskie: »vivaphone«, »cinematophone«, »cinephone« i »animatophone« opierały się na zasadzie elektrycznego powiązania gramofonu

z aparatem projekcyjnym”. Mimo to w latach 1913-1914 film dźwiękowy zajmował już bardzo „poważną pozycję na rynku światowym i gdyby nie wybuch wojny prawdopodobnie by ją utrzymał i doczekał się niezbędnej pomocy ze strony techniki. Oskar Messter pisze w swych wspomnieniach, że do roku 1913 wyświetlano na terenie Niemiec około 1500 filmów dźwiękowych, o łącznej długości 100 tysięcy metrów. Mniej więcej jedna trzecia tytułów to filmy produkcji Messtera. Każdy negatyw rozchodził się w 60-70 kopiach. W tym samym czasie firma »Gaumont« wypuściła około 200 »fonoscen«. W Rosji w latach 1913-1915 ukazało się kilkadziesiąt filmów dźwiękowych zrealizowanych według systemu »kinetofonograf« Edisona, między innymi [...] film popularno-oświatowy *Co to jest kinetofon? [Czto takoje kinietofon?]*. W Anglii działa w Londynie przez parę lat kino »Terry’s Theatre«, które wyświetla filmy wyłącznie dźwiękowe, głównie produkcji wytwórni »Hepworth«. Dane te świadczą o rozmachu i ciągłości rozwoju filmu dźwiękowego [...]. Niemożność rozwiązania sprawy ... długometrażowych filmów dźwiękowych była główną przyczyną załamania się produkcji. Wybuch wojny zahamował niemal automatycznie badania i eksperymenty techniczne w tej dziedzinie. [...].

[...]. Najwcześniej zrezygnowano z »upiększania« niemego kina szmerami i hałasami, dyskwalifikując je jako przejaw prymitywnych i wulgarnych gustów. W dźwiękowych filmach »Gaumont« z lat 1911-1913 nie było już żadnych efektów. [...]”⁶⁸.

O ile w Królestwie Polskim największą popularność zdobył sobie „kinefon” systemu „Pathé”, za pomocą którego w Warszawie realizowano nawet rodzime „dźwiękowce”, to – tak jak stwierdził Jerzy Toeplitz – w rdzennej Rosji triumfował „kinetofon” Edisona. W marcu 1914 roku⁶⁹ „Gołos Moskwy” tak zachwycił się tym urządzeniem:

*Kinetofon – to żywy czy ożywiony portret. [...] Ani przez chwilę nie odnosi się wrażenia, że dźwięk dochodzi z jakiegoś innego miejsca lub że nie jest wydawany przez postacie na ekranie. Dźwięki muzyki, instrumentów, ludzkich głosów, szczekanie psa, rozbicia talerzyka brzmią zupełnie naturalnie, choć są nieco przytłumione przez niedoskonały gramofon. [...] Scenki kinetofonowe są krótkie: 10-12 metrów, zatem wyświetlanie 1000-metrowego dramatu jest jeszcze niemożliwe, ale wydaje się, że będzie to osiągalne w niedalekiej przyszłości. [...] Ciekawe, że największy sukces miała nie orkiestra, nie śpiew, a szczekanie psa*⁷⁰.

I właśnie dlatego, że „nie znano wówczas jeszcze wzmacniaczy prądu, a gramofon ustawiony za ekranem nie mógł w żadnym wypadku zastąpić orkiestry, wykonującej utwory muzyczne, niejednokrotnie specjalnie komponowane dla ilustracji muzycznej filmów niemych”⁷¹,

tych ostatnich „dźwiękowce” zastąpić nie mogły i w najmniejszym stopniu nie dorównywały „niememu wcieleniu Dziesiątej Muzy” pod względem *stricte* artystycznym. Jednakże dość duża „dowolność dobierania tych czy innych fragmentów muzyki dla ilustrowania akcji na ekranie denerwowała niejednokrotnie [...] ludzi obdarzonych smakiem artystycznym. W małych kinach niemiłosiernie rzępolący pianista był prawdziwą udręką. Tylko w wielkich salach kinowych, w których grała orkiestra, ilustracja muzyczna była odpowiednio dobierana i podnosiła niejednokrotnie wartość artystyczną wyświetlanego filmu. Przy ambitnych filmach starała się wytwórnia o przygotowanie specjalnych partytur muzycznych, które pisali niejednokrotnie wybitni muzycy” – zauważył jednokrotnie Jerzy Toeplitz⁷², a odnośnie życia filmowego w Łodzi tak uzupełniła go Hanna Krajewska:

„[...]. Akompaniament muzyczny, poza funkcją estetyczną miał na celu zagłuszenie projektora i przypadkowych szmerów na widowni. Od 1911 r. pianiści-akompaniatorzy zastąpieni zostali orkiestrami, które zamożniejsi właściciele [kin – przyp. J.C.] sprowadzali z zagranicy. Orkiestry składały się z trzech, czterech, sześciu lub dziesięciu osób. W elegantszych kinach [w Łodzi – przyp. J.C.] sprowadzano je z Rumunii (»Luna«), z Paryża, z teatru »Tivoli« (»Odeon«), z Czech (»Zielona Łódź«). W większości orkiestry były jednak rodzimego pochodzenia, a na krótki czas zapraszano muzyków np. z Warszawy (»Bio-Express« – uczniowie warszawskiego konserwatorium). [...] Zakaz podkładu muzycznego dotyczył scen z życia najwyżej postawionych osób oraz filmów wyraźnie niemoralnych.

[...]. Gdy przedstawieniom dla dzieci w »Odeonie« nie towarzyszyła muzyka, wywoływało to żywe protesty, szczególnie przy obrazach ukazujących jakiś taniec. [...] Muzyka w postaci szaf grających, a później nawet orkiestr, towarzyszyła również oczekującej na seans publiczności.

Reklamy w prasie zapewniały o muzyce dostosowanej do obrazu, podawały niekiedy nazwiska muzyków i dyrygentów, informowały o świetnie zgranych orkiestrach. [...]”⁷³.

W ostatnich latach przed wybuchem pierwszej wojny światowej dawnych „objaśniaczy”⁷⁴ zastąpił bardzo prymitywny, ale dość często stosowany system polegający na umieszczaniu za ekranem „żywych aktorów [...], którzy recytowali, jak na scenie, role filmowych postaci. Oczywiście filmy realizowane dla tego rodzaju eksploatacji musiały być produkowane w inny sposób niż normalne filmy nieme. Trzeba było zostawić dostateczną ilość czasu żywym aktorom dla wypowiedzenia kwestii przewidzianych w tekście. Krajem, w którym rozwinął się ten rodzaj »mówionych filmów«, była Rosja. Wszystkie niemal wytwórnie produkowały kilka

lub kilkanaście takich obrazów rocznie, w jednej lub dwu kopiach, najczęściej dla określonego z góry aktora, który jeździł z filmem po całym kraju. Filmy mówione produkowane były od 1909 do 1917 roku. Tematyka ich zaczerpnięta była głównie z klasyki [literackiej – przyp. J.C.] rosyjskiej i obcej. [...]. Długość filmu [tego rodzaju – przyp. J.C.] wynosiła przeciętnie 300 metrów – 1 akt, ale zdarzały się i dłuższe filmy wymagające zaangażowania większego zespołu aktorskiego. W roku 1912 jedna z wytwórni wypuściła film długości 800 metrów pt. *Bohater wojny narodowej 1812 roku* [*Gieroj otieczestwiennoj wojny 1812 goda* – przyp. J.C.]. Film składał się z 18 epizodów. [...]”⁷⁵.

A skoro już się znaleźliśmy przy temacie rosyjskiej kinematografii, to trzeba podkreślić, że w jej ramach „liczba wyprodukowanych filmów sukcesywnie wzrastała. Jeśli w 1913 roku powstało w Rosji 129 filmów [...], to już w następnym roku zarejestrowano 232 obrazy pełnometrażowe, a w 1915 roku – 370”⁷⁶, przy czym „filmy rosyjskie nabierały szlif produkcyjnego i przed samą wojną zaczęły pojawiać się na zagranicznych rynkach, zdobywając sobie zwolenników wśród publiczności i w kołach krytyków”⁷⁷. Także na ziemiach polskich w sezonie 1913/14 wcześniejszy bojkot tych obrazów został zastąpiony ich życzliwym odbiorem oraz akceptacją, a to z uwagi przede wszystkim na zmianę tematycznego profilu rosyjskiej twórczości filmowej, która przestała się zajmować prezentystycznie traktowanymi zagadnieniami historycznymi, a skoncentrowała swą uwagę na kwestiach moralnych i psychologicznych w na ogół tragicznie kończących się melodramatach będących ekranizacjami beletrystyki rosyjskiej – zarówno klasycznej, dziewiętnastowiecznej, jak i dekadencej, z początków wieku dwudziestego.

Jak to syntetycznie ujęła Joanna Wojnicka, „przez wiele lat ocena rosyjskiej kinematografii przedrewolucyjnej była krzywdząca i nieprawdziwa. Komunistyczna propaganda, a także wzgardliwe opinie lewicowych awangardystów w latach 20. [dwudziestego wieku – przyp. J.C.], narzuciły jej wizerunek smętnego, egzaltowanego oraz nieudolnego technicznie zjawiska. Historyk przedrewolucyjnego kina, Raszid Jangirow, zauważył trafnie: »Według sowieckiego kanonu, utrwalonego w połowie lat 30. [dwudziestego wieku – przyp. J.C.], rodzime kino zaczynało od zera«. Na potwierdzenie zacytował artykuł z czasopisma »Sowietskoje Kino« (1934, nr 11-12): »W dawnej Rosji kinematografia prawie nie istniała. Carat pozostawił mierne i pół-amatorskie przedsiębiorstwa [Aleksandra] Chanżonkowa, [Josifa] Jermoliewa, [Friedricha] Reinhardta i in., tworzące techniczną i artystyczną makulaturę na potrzeby burżuazji i mieszczaństwa. Historia naszej kinematografii zaczyna się po Rewolucji Październikowej.

Dopiero władza radziecka stworzyła z kinematografii wiodący przemysł i masową sztukę». Taka opinia pokutowała (nie tylko w Związku Sowieckim) przez całe dziesięciolecie.

Tymczasem odkrywano na nowo kino carskiej Rosji okazuje się oryginalnym zjawiskiem o niemałych walorach artystycznych. Wśród dziesiątków banalnych i naśladowczych filmów (w czym podobno celowała wytwórnia [Aleksandra] Drankowa, której produkty określano pogardliwym mianem »drankowszczyzny«) wiele wytwórni mogło poszczycić się obrazami o niepośledniej kulturze, a pokaźna ich ilość wskazywała na rodzące się wyraziste trendy. Rosyjscy twórcy [...] sięgali po rodzimą literaturę, tworząc zarysy »rosyjskiej szkoły«. [...]. Ogromna ilość ekranizacji dziewiętnastowiecznej klasyki, jak również dramaty historyczne, filmy rozrywkowe, słowem wszystko, co stanowiło o różnorodności rosyjskiej kinematografii, nie zmieniło faktu, że najoryginalniejsze pomysły wiązały się z wpływem literatury, albo szerzej – »mistycznej atmosfery« epoki (pojawiało się nawet określenie »dramat mistyczny« charakteryzujące filmy o tematyce niesamowitej i *quasi*-religijnej). [...].

[...] Ten bardzo po rewolucji ośmieszony styl [nazywany z kolei »chanżonkowszczyzną« – przyp. J.C.] był w gruncie rzeczy wyjątkowy na tle ówczesnego kina.

Przysłowiową już cechą rosyjskich artystów filmowych była skłonność do fatalnego i tragicznego zakończenia. [...]. Różnica między psychologicznymi predyspozycjami rosyjskiego i europejskiego widza została zauważona już w latach 10. [dwudziestego wieku – przyp. J.C.]. W studium o stylu przedrewolucyjnego kina Jurij Cywjan cytuje charakterystyczny fragment z rosyjskiego periodyku: *»Wszystko dobre, co się dobrze kończy« – ta zasada panuje w zagranicznym kinie. Ale rosyjski film uparcie nie chce się z tym pogodzić i idzie własną drogą. U nas »wszystko dobre, co się źle kończy«*. Dalej Cywjan stwierdza, że już w latach 10. robiono filmy z dwoma wariantami zakończenia: dla rosyjskiej oraz zachodniej dystrybucji (np. *Ręką matki* [*Rukoju matieri*], 1913, Jakowa Protazanowa). Jednak melancholijno-mistyczny *genre* spodobał się w Europie, a zwłaszcza w Niemczech, szybko stając się synonimem charakterystycznego rosyjskiego stylu. »Niemieccy filmowcy zaczęli reprodukować 'rosyjski styl' już w końcu pierwszej dekady XX wieku i bodajże pierwsi w Europie okazali ogólne zainteresowanie kolorytem sztuki rosyjskiej« – pisze Jangirow. [...]»⁷⁸.

Rosyjskie dzieła literatury dekadencjonalnej i ich filmowe adaptacje były jednocześnie skutkiem i przyczyną ówczesnej patologicznej kondycji psychicznej całego społeczeństwa carskiego imperium zmierzającego nieuchronnie do (samo)zagłady, w związku z czym – często uznawane

przez państwowy aparat władzy za *niebłagonadiożne* – znajdowały się czasem „na cenzurowanym”⁷⁹. Warto też tutaj zacytować opublikowany na stronach drugiej oraz trzeciej sto czterdziestego szóstego numeru łódzkiego „Rozwoju” z soboty, 28 czerwca 1913 roku artykuł zatytułowany *Psychoneuroza w Rosyi*:

Psychoneuroza jest to chorobliwy stan duszy, który powstał na tle chorobliwego stanu nerwów.

Dusza, jak uczy katechizm katolicki, ma cztery władze: rozum, wolną wolę, pamięć i sumienie.

Psychoneuroza objawia się najczęściej zwątlaniem woli i sumienia.

Na obecnym zjeździe lekarzy, tak zwanym Pirogowskim, w Petersburgu, dr Pietrowskij odczytał referat, dotyczący tego cierpienia.

Według referatu, na zachodzie Europy zapada na nie 17 procent ludności, w Rosyi zaś około 40 proc.

Jako przyczynę wskazywał ciężkie warunki życia w Rosyi, które wyprowadziły kraj ze stanu równowagi duchowej. Jako dowody przytacza – w niższych warstwach narodu epidemie religijne ostatnich czasów (liczne nowe sekty), masowe pielgrzymki, oczekiwanie blizkiego końca świata, wyrzeczenie się wszelkich dóbr życiowych.

Na wsiach 45 proc. ludności choruje na neuropsychozę, w miastach zaś 37 proc. Tłumaczy się to większymi bezprawiami na wsiach i cięższymi warunkami życia.

Dowodu co do klas inteligentnych dostarcza piśmiennictwo rosyjskie, a zwłaszcza powieści, które wśród rosyjan grają rolę wyjątkową, jakiej nie grały nigdzie, a to dlatego, że w nich jedynie ujawniają się wszystkie siły dążności, marzenia inteligenta wobec niemożności ujawnienia ich w życiu społecznym czynnym.

Są autorowie, jak [Aleksiej] Remizow, Andrzej Biełyj, Leonidas Andrejew i inni, których zrozumieć należy może tylko człowiek sam dotknięty chorobą duszy.

Wielką rolę w rozwoju psychoneurozy odgrywa szkoła. W klasach niższych na 100 uczniów jest 30 dotkniętych neurastenią. W wyższych – na 100 uczniów jest 69 tak chorych.

Okropne cyfry, jeżeli są choćby tylko zbliżone do prawdy.

Jako jedyną radę wskazuje autor – poprawę ogólnych warunków życia rosyjskiego.

Wobec pewnego powodzenia na ziemiach polskich dekadentkich filmów rosyjskich, już przed wybuchem pierwszej wojny światowej – i to nie tylko w Kongresówce – zaczęto się dosyć poważnie obawiać ich negatywnego wpływu na polską moralność. Ale o wiele większym

zagrożeniem dla zniewolonego narodu polskiego były krzewione wówczas we wszystkich zaborach za rozmaitym pośrednictwem, w tym także kinematografii, oddziaływania kultury niemieckiej. Według Tadeusza Boya-Żeleńskiego Adam Mickiewicz miał kiedyś podobno powiedzieć, że Niemcy *są jak gówno: dopóki zamrożnięte to jeszcze pół biedy, ale jak odtaje – to dopiero śmierdzi!*⁸⁰. A przecież nie ulega żadnej wątpliwości, że wilhelmińskie Niemcy – z typowymi dla siebie cechami: butną arogancją, imperializmem, szowinizmem i militarystką – były całkiem „odtajale”. Wspomniane przez Karola Irzykowskiego zacytowanego na początku niniejszego tekstu próby „uartystycznienia” kina niemieckiego przez tak zwane *Autorenfilme* stanowiły jedynie kilka kropli w morzu tamtejszej produkcji, której *gros* to dzieła „czysto rozrywkowe – zwłaszcza sensacyjne, naśladowujące francuskie seriale kinowe, z detektywami o obowiązkowo angielskich nazwiskach, toczącymi zacięte pojedynki z superprzestępcami wzorowanymi na Fantomasie. Filmy te epatowały modernizmem, eksplorując urok wielkomiejskiej scenerii oraz ujawniając fascynację widowni i twórców nowoczesnymi środkami komunikacji, jak telefon czy pędzące w szalonym tempie (w obowiązkowych sekwencjach pościgów) samochody i pociągi. Harry Piel, gwiazda tych filmów, znacznie ponoć przewyższał popularnością czołowe amantki, Henny Porten i Astę Nielsen”⁸¹. Co prawda z tych obrazów nie przebijały jeszcze jakieś groźne tendencje polityczne (te pojawiają się dopiero z wybuchem pierwszej wojny światowej), lecz wprowadzały one na polskie ekrany wirusa niemieckiego fatalnego gustu, o którym tak niezwykle celnie napisał (I) w tekście pod tytułem *Bezsmak*, opublikowanym na stronach pierwszej oraz drugiej sto pięćdziesiątego drugiego numeru „Nowej Gazety Łódzkiej” ze środy, 8 lipca 1914 roku, a więc niespełna miesiąc przed wybuchem wojny:

Nacjonalizm wymęczony i nadęty podobny jest do chorobliwych zaburzeń, które wyczerpują organizm: osłabia on wolę narodową i tłumi narodową świadomość. [...]. Tak też niweluje się obecnie Europa, dotknięta ciężką niemocą powszechnego nacjonalizmu.

*Zaraza ta idzie od*⁸² *Niemiec. Krajowi temu Europa wiele bardzo zawdzięcza w dziedzinie kultury materialnej, tak jak niegdyś wiele jej zawdzięczała na polu kultury duchowej. Lecz jednocześnie z rozwojem technicznym Niemcy zaszczerpiły Europie i imperjalizm – z nieodłącznymi jego towarzyszami – militarystką i nacjonalizmem. [...].*

Poziom natchnienia germańskiego, smaku i oryginalności – zdeptany został i sponiewierany przez junkierstwo – z jednej, a socjalizm – z drugiej strony. Objęte śmiertelnym uściskiem walki o „być czy nie być” – obie potęgi te zgniotły i zniekształciły kanwę poezji niemieckiej

i niemieckiego istnienia. I dziś, niby łachmany, pozostały jeno – niemiecki sentymentalizm i banalny szablon niemieckiego „piękna mieszczańskiego”.

[...]. Restauracja przepelniona gośćmi. Zapach piwa i wina reńskiego, szmer, gwar rozmów głośnych i żartów niesmacznych, klótnie, spazmy pijackich czkawek, sentymentalne westchnienia i melodje piosenek patryjotycznych. [...].

*Brak smaku bije w Niemczech aż fontanną. [...]. I im wyżej wznoszą się Niemcy w sferze zdobyczy technicznych, tem niżej, tem głębiej upada ich poczucie piękna. [...]. Zginęły kędyś bezpowrotnie i bez śladu Niemcy Zygfrydów, i dziś panuje tam wszechwładnie, odziany w mundury junkierskie i bürgerowskie⁸³ kurtki, szary **bezsmak**, gardlujący „Wacht am Rhein”⁸⁴, sączący morze piwa i złego wina, i grożący całemu światu swą uzbrojoną pięścią.*

*Z Niemiec⁸⁵ bezsmak przerzucił się do Francji. I także zaszczepił się on tam wraz z nacjonalizmem wojującym. [...]. Lecz Francja uświadamia sobie dokładnie przykrość, która ją spotkała. Nie dziś, to jutro – wyrzuci ona z siebie nalot burżuazyjnej banalności, modernizacji i junkierstwa. Zdeprawowany smak francuski odżyje kiedyś. A smak niemiecki, przytłoczony zarozumiałością, butą, zadowoleniem z siebie i gnuśną sytością mieszczańską, pochowany zdaje się już być na zawsze pod gruzami staro-germańskiego romantyzmu. – [...]. Wraz z zeppelinami⁸⁶ i armatami krupowskiemi⁸⁷, przywilejem Niemiec jest i będzie **bezsmak**⁸⁸.*

Nie da się zaprzeczyć, że niemiecki „bezsmak” był wtedy bezkonkurencyjny, bijąc na głowę nawet polskie reklamy kinowe, z których podczas dwuletniej pracy nad niniejszym, trzecim tomem *Świata zza mgły*, który zatytułowałem atrakcyjnym sformułowaniem Mariana Stępowskiego *Cień nieśmiertelności*, najbardziej mi przypadła do gustu zamieszczona na piątej kolumnie sto pięćdziesiątego siódmego numeru „Nowej Gazety Łódzkiej” z wtorku, 14 lipca 1914 roku reklama łódzkiego „Odeonu”, która rozpoczyna się następująco:

„ODEON”

od dziś do piątku, – tylko 4 dni!

LWOM NA POŻARCIE

Wstrząsający dramat w 3 wielkich aktach

kolorowany naturalnymi kolorami przy współudziale lwów⁸⁹.

Jacek Cybusz

Łódź, w kwietniu 2015 roku

¹ Jacek Cybusz, *Świat zza mgły. Kino polskie w „pierwszym okresie przemysłowym” (1911/1912 – 1920/1921)*, t. I: *Sensacyjna nowość. Sezon 1911/1912*, Łódź 2012 – Będzin 2016 i tenże, *Świat zza mgły. Kino polskie w „pierwszym okresie przemysłowym” (1911/12 – 1920/21)*, t. II: *Kinomania. Sezon 1912/1913*, Łódź 2013 – Będzin 2016.

² Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: niedziela, 26 VII 1914 (Wiedeń).

³ Pola Negri, *Pamiętnik gwiazdy*, tłumaczył Tadeusz Evert, Warszawa 1976, s. 70.

⁴ Oto przyjęte przeze mnie końcowe granice siedmiu kolejnych sezonów: 1) do zajęcia przez Niemców Warszawy w czwartek, 5 VIII 1915 r.; 2) do proklamowania Królestwa Polskiego przez cesarzy Niemiec i Austrii w niedzielę, 5 XI 1916 r.; 3) do powołania przez tychże monarchów w środę, 12 IX 1917 r. Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego; 4) do symbolicznego odzyskania przez Polskę niepodległości i zarazem zakończenia I wojny świat. w poniedziałek, 11 XI 1918 r.; 5) do podpisania w sobotę, 28 VI 1919 r. (5 lat po zamachu w Sarajewie) traktatu pokojowego w Wersalu; 6) do podpisania w Rydze we wtorek, 12 X 1920 r. wstępnych warunków pokojowych pomiędzy Polską a Rosją Radziecką; 7) do końca czerwca 1921 r., gdy Rzeczpospolita Polska uzyskała istotne koncesje w Wolnym Mieście Gdańsku (por.: Stanisław Arnold i in., *Dzieje świata. Chronologiczny przegląd ważniejszych wydarzeń*, wyd. 4 poszerzone, Warszawa 1990, s. 421-422, 476 i 478 oraz J. Cybusz, cyt. dz. z 2012-2016, wprowadzenie).

⁵ Cyt. za: Roman Włodek, *Filmowy Tarnów (do roku 1918)*, „Powiększenie” 1991, nr 3-4, s. 192.

⁶ Por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2012-2016, poz. 115, przyp. 5.

⁷ Por.: *Roman Brandstaetter*, pl.wikipedia.org (internetowy dostęp: 13 IV 2015).

⁸ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: środa, 1 IV – sobota, 4 IV oraz wtorek, 7 IV i sobota, 11 IV 1914 (Poznań).

⁹ Cyt. za: *Program dwuletniego Studium Historii Filmu*, I rok: październik 1976 – czerwiec 1977, opr. i red. skryptu Ewa Miller, Jerzy Dyszkiewicz, Łódź 1976, s. 18.

¹⁰ Prezydent Francji w latach 1913-1920 (por.: *Raymond Poincaré*, pl.wikipedia.org; internetowy dostęp: 13 IV 2015).

¹¹ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: wtorek, 3 II 1914 (Warszawa).

¹² *Oktoberfest* – październikowe „święto piwa”.

¹³ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: niedziela, 19 X i sobota, 25 X 1913 (Kraków).

¹⁴ O tangu patrz w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: wtorek, 28 X 1913 (Warszawa).

¹⁵ J[an] K[ulesza], *O filmie*, „Hasło” 1926, nr 2 („Dodatek Literacki »Hasła«” nr 1, s. 2); cyt. za: Roman Włodek, *Historia kina w Tarnowie. 100 lat „Marzenia”*, Tarnów 2013, s. 18.

¹⁶ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: sobota, 18 IV 1914 (Turyn) i środa, 22 IV 1914 (Rzym).

¹⁷ „Najwięksi poeci!”.

¹⁸ W rzeczywistości film *Atlantis* (1913) reżyserował August Blom, a Hauptmann był jedynie jego konsultantem (por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: wtorek, 13 I 1914, Łódź).

¹⁹ Chodzi tu o film *Elkovsleg*; prod.: „Nordisk Film Kompagni” (Kopenhaga-Berlin, Dania-Niemcy 1913/14); kier. prod.: Ole Olsen; scen. (na podst. własnego dramatu *Liebelei*): Arthur Schnitzler; reż.: August Blom i Holger-Madsen; zdj.: Johan Ankerstjerne i Marius Clausen; obs. akt.: Valdemar Psilander (Fritz Lobheimer),

Augusta Blad (Adele Schroll), Carl Lauritzen (Emil Schroll), Johanne Fritz-Petersen (Mizzi Schlager), Holger Reenberg (Theodor Kaiser), Frederik Jacobsen (Weiring), Christel Holch (Christine), Carl Schenstrøm (Doden) oraz Carl Alstrup, Oluf Billesborg, Maja Bjerre-Lind, Ingeborg Olsen, Birger von Cotta-Schönberg i in.; dł.: ok. 50 min; prem.: czwartek, 22 I 1914 (Dania). – Psychologiczny komediodramat (por.: „*Elkovsleg*” 1914, imdb.com; internetowy dostęp: 13 IV 2015).

²⁰ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: piątek, 22 VIII 1913 (Berlin).

²¹ W rzeczywistości film *Ein Sommernachtstraum in unserer Zeit* (1914) reżyserował Duńczyk Stellan Rye (por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod jedną z dat: 2 V 1914, Kraków).

²² Prawdopodobnie Irzykowski pomylił tutaj film z 1913 r. *Die Insel der Seligen* (*Wyspa błogosławionych* albo *Wyspa świętych*), rzeczywiście w reż. M. Reinhardta (por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod jedną z dat: 2 V 1914, Kraków) z 3 lata późniejszym obrazem *Der Weg des Todes* (*Wyspa umarłych*): prod.: „Deutsche Bioscop” GmbH (Berlin, Niemcy 1916); kier. prod.: Hanns Lippmann; scen. i reż.: Robert Reinert; dek.: Robert A. Dietrich; obs. akt.: Maria Carmi (hrabina Maria), Carl de Vogt (hrabia), Conrad Veidt (Rolf) i in.

²³ Karol Irzykowski, *Dziesiąta Muza. Zagadnienia estetyczne kina*, Kraków 1924; cyt. za: Karol Irzykowski, *Dziesiąta Muza oraz Pomniejsze pisma filmowe*, Kraków 1982, s. 201.

²⁴ Por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2013-2016, poz. 140.

²⁵ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: środa, 15 VII 1914 (Paryż).

²⁶ Jerzy Toeplitz, *Guillaume Apollinaire o filmie*, „Kino” 1969, nr 3, s. 46. Por. też: *Marice Raynal*, fr.wikipedia.org (internetowy dostęp: 14 IV 2015).

²⁷ Władysław Jewsiewicki, *Polska kinematografia w rzeczywistości społecznej lat 1908-1918*, [w:] *80 lat kina polskiego 1908-1988*, „Powiększenie” 1991, nr 1-2 – wyd. specjalne, pod red. Jacka Cybusza, s. 11.

²⁸ Władysław Jewsiewicki, *Polska kinematografia w okresie filmu niemego (1895-1929/30)*, Łódź-Wrocław 1966, s. 77-80.

²⁹ Zbigniew Wszyński, *Filmowy Kraków 1896-1971*, Kraków 1975, s. 53.

³⁰ Dobrochna Dabertaum, *Wątki ukraińskie w polskim filmie. Wstępny rekonesans*, Poznań 5 V 1998 (ukraine-poland.com; internetowy dostęp: 6 IV 2006).

³¹ Małgorzata Hendrykowska, *Śladami tamtych cieni. Film w kulturze polskiej przełomu stuleci 1895-1914*, Poznań 1993, s. 163. „Dla porównania [...] w dwumilionowym Petersburgu było 130 kin, a w o połowę mniejszej Moskwie – 67”, zaś „w niemieckim Wrocławiu (530 tys. mieszkańców) – 24. Z kolei w Paryżu (2,8 mln mieszkańców) było ich 150” (Łukasz Biskupski, *Miasto Atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. Kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa 2013, s. 248, z powołaniem się m. in. na „dane przybliżone” w: Andrzej Dębski, *Historia kina we Wrocławiu w latach 1896-1918*, Wrocław 2009).

³² W. Jewsiewicki, cyt. dz. z 1966, s. 38-39.

³³ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: wtorek, 1 VII 1913 (Tarnów), a także wymienione wyżej, w przyp. 5 i 15, prace R. Włodka.

³⁴ Tak W. Jewsiewicki w cyt. dz. z 1966, s. 39. Jednak tamże autor błędnie informuje jakoby tarnowskie kino „Marzenie” istniało od 1911 r., podczas gdy – jak wiemy – rozpoczęło ono swoją działalność w sobotę, 5 IV 1913 r. w ciasnej i dusznej dużej sali „Grand Hotelu” Leona Neumana (por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2013-2016, poz. 124)

i dopiero we wtorek, 1 VII 1913 r. zostało przeniesione do specjalnie dlań urządzonej sali w pasażu Tertilów (por. wyżej, przyp. 33).

³⁵ Chodzi tu o Władysława Dominika Grabskiego (1874-1938), polityka narodowej demokracji, ekonomistę i historyka, posła do rosyjskiej Dumy (1905-12), a później m. in. 3-krotnego ministra skarbu i 2-krotnego premiera RP, autora sławnej reformy walutowej (por.: *Władysław Grabski*, pl.wikipedia.org; internetowy dostęp: 15 IV 2015).

³⁶ Tzn. włókienniczym, którego centrum była Łódź.

³⁷ W zestawieniu tym zwraca uwagę pominięcie luteran i kalwinów, których odsetek musiał być dosyć pokaźny.

³⁸ Ł. Biskupski, dz. cyt., s. 248.

³⁹ Hanna Krajewska, *Życie filmowe Łodzi w latach 1896-1939*, Warszawa-Łódź 1992, s. 67.

⁴⁰ Por. wyżej, przyp. 39.

⁴¹ Por. wyżej, przyp. 31.

⁴² Ł. Biskupski, dz. cyt., s. 248.

⁴³ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod jedną z dat: wtorek, 3 III 1914 (Warszawa).

⁴⁴ Por.: Jacek Cybusz, *Józef Lejtes*, specjalne, monograficzne wyd. „Film na Świecie” z V-VI 1983, nr 293-294.

⁴⁵ List Józefa Leytesa do Barbary Armatys, West Los Angeles 18 X 1964, k. 1 (por.: *Wspomnienia Józefa Lejtesa ze zbiorów i w opracowaniu Jacka Cybusza*, cz. 1, „Tygiel Kultury” 1997, nr 5, s. 57).

⁴⁶ Por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2012-2016, wprowadzenie.

⁴⁷ W. Jewsiewicki, cyt. dz. z 1966, s. 23.

⁴⁸ Andrzej Romanowski, Roman Włodek, *Film nad Wilią i Niemnem (do I wojny światowej)*, „Kino” 2001, nr 6.

⁴⁹ Tamże. Trzeba tu zaznaczyć, że na „ziemiach zabranych” bezwzględnie obowiązywał wówczas kalendarz juliański, toteż do podawanych w dotychczasowych filmografiach dat filmów wileńskich należy dodawać 13 dni; por. np. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: niedziela, 21 VI (8 VI st. st.) i wtorek, 23 VI (10 VI st. st.) 1914, Wilno.

⁵⁰ Por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2012-2016, wprowadzenie.

⁵¹ Por.: Ł. Biskupski, dz. cyt., s. 248, z powołaniem się na „dane przybliżone” w: Barbara Gierszewska, *Kino i film we Lwowie do 1939 roku*, Kielce 2006 (ok. 21 kin w 1912 r.).

⁵² Barbara Gierszewska, *Lwowskie kinoteatry. Stare kina (1)*, „Kino” 2001, nr 5. Por. też: Roman Włodek, *Na początku było... „Kino”*, „Kino” 2003, nr 11: „w 1912 roku we Lwowie nastąpił wielki kinowo-filmowy boom. Oprócz działających już sześciu kin otwarto nowe, wśród nich: »Sztuka« [...], »Rialto« [...], »Kinoteatr Artystyczny«, »Marysieńka«, »Elite«, »Kopernik«, »Korso«”.

⁵³ Ewelina Nurczyńska-Fidelska, *Film oświatowy*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. *Film. Kinematografia*, pod red. Edwarda Zajička, Warszawa 1994, s. 265.

⁵⁴ Bolesław W. Lewicki, *Spoleczne drogi kultury filmowej w okresie przed II wojną światową*, [w:] *XXV Ogólnopolskie Seminarium Filmowe DKF (materiały)*, Częstochowa, wrzesień 1980, „Film na Świecie” 1981, nr 2, s. 44.

⁵⁵ Z. Wyszynski, dz. cyt., s. 54-55.

⁵⁶ Andrzej Urbańczyk, *Kinematograf na scenie. Pierwsze pokazy filmowe w Krakowie X - XII 1896*, Kraków 1986, s. 104.

⁵⁷ Karol Estreicher, *Teatra w Polsce*, t. IV, Kraków 1992, s. 477; cyt. za: R. Włodek, cyt. dz. z 2013, s. 9.

⁵⁸ Np. Tarnów liczył w 1910 r. 37 tys. mieszkańców, „a w 1921 prawie czterdzieści tysięcy. Żydzi stanowili około czterdzieści procent. Tarnowianie w większości byli kupcami i rzemieślnikami. Robotników było mniej niż urzędników” (R. Włodek, cyt. dz. z 2013, s. 9).

⁵⁹ Grażyna i Marek Halberdowie, *Film w mieście galicyjskim: 1896-1939*, „Kino” z grudnia 1983, nr 198, s. 21-22.

⁶⁰ Por. wyżej, przyp. 1.

⁶¹ Władysław Banaszkiewicz, Witold Witczak, *Historia filmu polskiego*, t. 1: 1895-1929, wyd. 2, Warszawa 1989, s. 63. Chodzi tutaj wyłącznie o niemiecką część Górnego Śląska (Jan F. Lewandowski, *Wojna kinematografów. Kartki z historii*, „Kino” 1985, nr 9, s. 18: „Przed wybuchem [I] wojny [świat. – przyp. J.C.] na Górnym Śląsku znajdowało się co najmniej 50 kin, gdy w znacznie większej Wielkopolsce jedynie 30”), a co do Wielkopolski należy rozumieć, że było tam 30 kin, w tym 10 w Poznaniu.

⁶² M. Hendrykowska, dz. cyt., s. 261. Por. też: J. F. Lewandowski, jw.: „Na Śląsku [...] kina znajdowały się w rękach niemieckich”.

⁶³ W. Banaszkiewicz, W. Witczak, jw.

⁶⁴ Małgorzata Hendrykowska, Marek Hendrykowski, *Film w Poznaniu 1896-1945*, Poznań 1990, s. 52-54.

⁶⁵ Roman Wajdowicz, *Maszyny mówiące*, Warszawa 1966, s. 79: „Berglund był autorem pomysłu kamery zapisującej dźwięk sposobem fotograficznym i sprzężonej z kamerą zdjęciową. Zestaw ten ukazał się w wykonaniu Instytutu Optycznego Goerza w Berlinie w roku 1911”.

⁶⁶ Por.: Władysław Jewsiewicki, *Kazimierz Prószyński, polski wynalazca filmowy*, Warszawa 1954, s. 51 oraz J. Cybusz, cyt. dz. z 2012-2016, poz. 79 i 95, J. Cybusz, cyt. dz. z 2013-2016, poz. 61, a także w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: pocz. 1914 (Paryż).

⁶⁷ Jerzy Toeplitz, *Historia sztuki filmowej*, t. III: 1928-1933, Warszawa 1959, s. 12. Jednak należy tutaj dodać, że skonstruowany w l. 1889-91 „kinetograf”, tzn. w ogóle pierwszy w dziejach świata kinematograf, będący wynalazkiem Edisona i Williama K. L. Dicksona, był dźwiękowy (por.: Jacek Cybusz, *Dzień dobry panie Edison*, Łódź 1994, *passim*).

⁶⁸ J. Toeplitz, cyt. dz. z 1959, s. 12-16 i 21, z powołaniem się m. in. na: Oskar Messter, *Mein Weg mit dem Film*, Berlin 1936, s. 66.

⁶⁹ Dokładnie 5 III stylu juliańskiego, tzn. w środę, 18 III 1914 r. miary gregoriańskiej.

⁷⁰ Cyt. za: Marek Kulesza, *Ryszard Bolesławski. Umrzeć w Hollywood*, Warszawa 1989, s. 128-129 (i 437).

⁷¹ W. Jewsiewicki, cyt. dz. z 1954, s. 52.

⁷² J. Toeplitz, cyt. dz. z 1959, s. 21.

⁷³ H. Krajewska, dz. cyt., s. 47.

⁷⁴ J. Toeplitz, cyt. dz. z 1959, s. 23: „wariantem łączenia filmu niemego z głosem ludzkim był często stosowany we wczesnych latach kina system objaśniania akcji filmu przez komentatora. Niejednokrotnie obdarzony większym temperamentem aktorskim komentator nie tylko objaśniał, ale zmieniając głos starał się mówić zamiast aktorów. W większości kin europejskich »objaśniacze« znikli przed 1914 rokiem”.

⁷⁵ Tamże, s. 22. „System” ten nazywano „kinodeklamacją” (por.: M. Kulesza, dz. cyt., s. 85 [i 436 – z powołaniem się na: R. Sobolew, *Ludi i filmy doriewolucyonnogo kino*, Moskwa 1961, s. 26-27]:

„Zasada kinodeklamacji [...] »polegała na tym, iż filmowano aktora wygłaszającego monolog lub wiersz, albo kręcono scenkę dialogową w wykonaniu niewielkiej grupy artystów. Potem, podczas projekcji, aktorzy stali za ekranem i głośno wypowiadali swoje kwestie«. W Rosji była spora grupa kinodeklamatorów, którzy podróżowali po kraju z projektorem i dziesięcioma, dwudziestoma taśmami”).

⁷⁶ Bogusław Mucha, *Narodziny kinematografii w Rosji*, „Studia Słowianoznawcze”, t. 2, Piotrków Trybunalski 2001, s. 191.

⁷⁷ Jerzy Toeplitz, *Historia sztuki filmowej*, t. I: 1895-1918, Warszawa 1955, s. 176.

⁷⁸ Joanna Wojnicka, *Kino Rosji carskiej i Związku Sowieckiego*, [w:] *Historia kina*, t. I: *Kino nieme*, red. nauk.: Tadeusz Lubelski, Iwona Sowińska, Rafał Syska, Kraków 2010, s. 493-495, z powołaniem się na: Raszid Jangirow, „*Raby niemogo*”. *Oczierki istoriczeskiego byta russkich kinematografistow za rubieżom. 1920-1930-e gody*, Moskwa 2007, s. 11 i 80 oraz Natalia Nusinowa, *Kogda my w Rossiju wierniomsja... Russkoje kinematograficzeskoje zarubieże (1918-1939)*, Moskwa 2003, s. 103.

⁷⁹ Por. w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły* poz. pod datą: wtorek, 26 V – piątek, 5 VI 1914 (Łódź).

⁸⁰ Cyt. za: JaC [Jacek Cybusz], *Odtajali?* (post z 27 V 2009), „Votum separatum” (jacek-cybusz.blog.onet.pl); internetowy dostęp: 17 IV 2015.

⁸¹ Tomasz Kłys, *Film niemiecki w epoce wilhelmińskiej i weimarskiej*, [w:] *Historia kina*, t. I: *Kino nieme*, wyd. cyt., s. 402.

⁸² W oryginale: *do*, ale z kontekstu całego artykułu wynika, że powinno być: *od*.

⁸³ Tzn. skórzane.

⁸⁴ „Straż nad Renem” albo „Straż na Renie”. Taki też tytuł (*Wacht am Rhein*) nosił szowinistyczny film niemiecki z 1914 r., wyprodukowany – zdaje się – już po wybuchu I wojny świat. (por.: Władysław Jewsiewicki, *Kronika kinematografii światowej 1895-1964*, Warszawa 1967, s. 94 i 363).

⁸⁵ W oryginale: *Z Niemczech*, co poprawiłem zgodnie z poprawną polską deklinacją.

⁸⁶ *Zeppelin* – rodzaj sterowca, skonstruowany na przełomie XIX/XX w. przez Ferdinanda von Zeppelina (por.: *Sterowiec*, pl.wikipedia.org; internetowy dostęp: 26 IV 2015).

⁸⁷ Tzn. produkowanymi przez niemiecki koncern „Friedrich Krupp AG” (por.: „*Friedrich Krupp AG*”, pl.wikipedia.org; internetowy dostęp: 26 IV 2015).

⁸⁸ Podkr. zgodne z oryginałem.

⁸⁹ Podkr. zgodne z oryginałem. Dalszy ciąg tego ogłoszenia: **Prince kandyduje**. *Arcywesoła komedia z znakomitym **Princem** w głównej roli. – Dziennik Gaumont. Ostatnie wydarzenia. – Jak oddychają mieszkańcy wód*. *Arcyciekawe zdjęcia z natury. – Nad program. SAMOTNA. Wielki obyczajowy dramat w wykonaniu wybitnych artystów „CINES”*. – *Ceny zwyczajne! Świetnie zgrany „QUINTETT” Muzyczny* (podkr. zgodne z oryginałem). Wymieniony w tej reklamie (i wielu innych cytowanych w niniejszym, trzecim tomie *Świata zza mgły*) Prince (nazywany też w Polsce Prensem albo Ponsem) to francuski aktor Charles Prince (właściwie Charles Petitedemange-Seigneur), który w wytwórni „Pathé Frères” stworzył filmową postać „Rigadina” i jako taki – bohater ogromnej ilości krótkich komedijek – nie bez powodzenia, a nawet sukcesów na skalę międzynarodową, konkurował wówczas z innym „gwiazdorem” tej wytwórni, Maxem Linderem (por.: J. Cybusz, cyt. dz. z 2013-16, poz. 38 i H. Krajewska, dz. cyt., s. 67-68, gdzie jednak błędna wersja właściwego nazwiska Prince’a: Seiqueur, zamiast Seigneur).

